

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949
Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 2
Aralık | December 2024

Peira ve *Logos*'un İzinde: Galenos'un Bilim Metodunun Ahlâk Felsefesine Yansıması

Following the Path of *Peira* and *Logos*: The Reflection of Galen's Method of Science on His Ethics

Hümeyra ÖZTURAN

Doç. Dr. | Assoc. Prof.

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı
Marmara University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, History of Philosophy
İstanbul, Türkiye

humeyrakaragozoglul@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4586-629X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 13.08.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 05.11.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2024

Atıf | Cite As

Özturan, Hümeyra. "*Peira* ve *Logos*'un İzinde: Galenos'un Bilim Metodunun Ahlâk Felsefesine Yansıması". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (2024), 1138-1169. <https://doi.org/10.14395/hid.1532845>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiçbir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine(kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Following the Path of *Peira* and *Logos*: The Reflection of Galen's Method of Science on His Ethics

Abstract

This paper examines whether Galen's method of science, based on the cyclical integration of *peira* (experience) and *logos* (reason), is consistently applied in his moral inquiries. Unlike the physicians and philosophers of his time, Galen emphasized both the significance of empirical observation and the necessity of reasoning in converting these observations into meaningful knowledge. Galen's insistence on beginning investigations with self-apparent data to the sensations (*tôn enargōs phainomenōn*) and continuously verifying theoretical constructs through empirical validation reveals parallels with modern scientific methods. Considering the contemporary approaches such as *moral empiricism*, and fields such as *moral psychology*, *neuropsychology*, and *neuroethics*, which reduce moral inquiry to experimental studies, Galen's approach to incorporating empirical evidence into ethical discourse becomes particularly intriguing. Although there are studies on Galen's approaches to psychology and specific ethical issues such as temperament, moral change, the treatment of sadness, and medical ethics, there is no comprehensive analysis of his overall understanding of ethics within the framework of his methodology. However, such a study would reveal that Galen, through his unique method, offers an unprecedented view and critical perspective on the dominant ethical approaches of his time and presents a viewpoint reminiscent of contemporary ethical studies. Thus, it will become evident that Galen, often overlooked in general studies on moral philosophy, is indeed a figure that warrants significant attention. Regarding this perspective, in this paper, we first outline Galen's method of science grounded in *peira* and *logos*, and then explore how this method should be applied in moral philosophy, referencing both Galen's direct statements and relevant secondary literature. Our analysis reveals that Galen criticized moral philosophers for disregarding empirical data, thereby overlooking many crucial aspects of ethics. However, he himself has been criticized in the literature for reducing morality and ethical issues largely to bodily explanations and treatments, effectively transferring authority in the moral domain from the philosopher to the physician. The subsequent sections of the paper question the extent to which Galen consistently applied this method of science in his ethical writings. Given that Galen's ethical writings lack a consistently argumentative or systematic structure, our study has attempted to organize his moral philosophy into a coherent narrative. We found that Galen refuted some of the key ethical claims of his time through simple sensory observations. These observations led him to explore the relationship between the body and ethics, where he demonstrated the mutual influence of body and soul, supported by examples from his clinical experience. Through his surgical and dissection experiences, he argued that all aspects of the soul are determined by the body. However, Galen also acknowledged, based on observation, that individuals with a suitable temperament who develop their rational faculties through education can resist the tendencies of their irrational faculties. This possibility is framed by Galen within the concept of *hamartēmatos* (error), referencing his scientific method. Lastly, we concluded that Galen's method of science portrays moral perfection as a struggle, leading him to approach ethics with a negative tone. As a result, Galen depicts the moral subject as a being engaged in a constant struggle to control bodily emotions, akin to taming a wild animal. Therefore, his moral writings focus predominantly on vice and distress, and on strategies such as diet, meditation, and the use of internal and external observers to combat them. In conclusion, this paper demonstrates that Galen consistently applied his scientific method, which relies on the cyclical use of experience and reason, in his moral inquiries. However, his prioritization of empirical data and the emphasis on empirical validation appear to have led him to a moral investigation closely intertwined with, and sometimes indistinguishable from, the discipline of medicine. Additionally, this method's limitation in addressing post-mortem issues has resulted in an incomplete moral philosophy regarding the discussion of ethical sanctions.

Keywords: Ethics, Methodology, Galen, *Peira*, *Logos*, Method in Ethics, Moral Empiricism, Moral Rationalism.

Peira ve *Logos*'un İzinde: Galenos'un Bilim Metodunun Ahlâk Felsefesine Yansıması

Öz

Bu makale, Galenos'un *peira* (deney) ve *logosun* (akıl) dönüşümlü birlikteliği üzerine kurulu bilim metodunun, kendisinin ahlak araştırmasına tutarlı şekilde yansıtılıp yansıtılmadığını sorgulamaktadır. Galenos, döneminin tabip ve filozoflarından farklı olarak hem deneyin önemine hem de deneyi anlamlı bir bilgiye dönüştürecek olan akıl yürütmenin deneyle birlikte olmasına vurgu yapmıştır. Meseleleri araştırmaya, insana apaçık olan duyuşal (*tôn enargōs fainomenōn*) verilerden başlanması gerektiğine ve teoriyi oluştururken akıl yürütmenin sürekli olarak deneysel olanla teyit edilmesi gerektiğine dair vurgusu bakımından Galenos'un, modern bilim anlayışına benzetebileceğimiz pek çok yönü mevcuttur. Günümüzde *ahlaki deneycilik* (*moral empiricism*) yaklaşımı veya *ahlak psikolojisi* (*moral psychology*), *nöropsikoloji* veya *nöroetik* gibi ahlakı deneysel incelemelere indirgeyen alanların varlığı da düşünüldüğünde, Galenos'un kendi çağında deneysel olanı dikkate alan metodunu ahlak alanına nasıl yansıttığı merak uyandırmaktadır. Literatürde Galenos'un psikolojiye dair yaklaşımlarına, mizaç, ahlakın değişmesi, üzüntünün tedavisi, tıp etiği gibi bazı spesifik ahlak bahislerine dair çalışmalar mevcut olsa da bir bütün olarak ahlak anlayışının, kullandığı metot çerçevesinde incelenmesi şeklinde bir çalışma

bulunmamaktadır. Halbuki böyle bir çalışma Galenos'un kendisine has metoduyla, çağının genel ahlak yaklaşımlarına yönelik, döneminde eşine rastlanmayan ve eleştirel bir bakış açısı getirdiğini ve çağdaş ahlak çalışmalarını anımsatacak bir perspektife sahip olduğunu gösterecektir. Böylece, ahlak felsefesine dair genel çalışmalarda çoğu zaman kendisine yer verilmeyen Galenos'un aslında dikkate alınması gereken bir ahlak düşünürü olduğu da ortaya çıkacaktır. Bu perspektifle hareket ettiğimiz makalede ilk olarak Galenos'un peira ve logosa dayanan bilimsel metodunu ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışıp, ardından bu metodun ahlak araştırmalarında nasıl kullanılması gerektiğine dair Galenos'un doğrudan ifadelerini ve bu konudaki ikincil literatürde mevcut tartışmaları inceledik. Gördük ki Galenos, ahlak filozoflarını, deneysel verileri dikkate almayarak ahlaka dair pek çok hususu göz ardı etmekle eleştirmektedir. Ancak kendisi de literatürde, ahlakı ve ahlaka dair sorunları büyük oranda bedensel izah ve tedavilere indirgemek ve böylece ahlak alanındaki otoriteyi filozoftan alıp doktora vermeye çalışmakla itham edilmiştir. Makalenin devamında, Galenos'un bu bilim metodunun ahlak eserlerinde ne derece tutarlı şekilde uygulandığını sorgulayan bir okuma yaptık. Galenos, ahlak yazılarında argümantatif ve sistemli bir dil kullanmadığı için, kendisinin ahlaka dair düşüncelerini anlamlı ve sıralı bir anlatıma sokmaya çalışarak yapmaya gayret ettiğimiz incelememizde Galenos'un, döneminin ahlaka dair bazı temel iddialarını, basit duysal gözleme dayanarak reddettiğini göstermeye çalıştık. Bu bağlamdaki gözlemleri Galenos'u, beden ve ahlak ilişkisini incelemeye yönlendirmiş ve bir tabip olarak beden ile ruhun birbirini etkilediğini, tecrübe ettiği vakalardan örneklerle ortaya koymuştur. Yine kendi ameliyat ve diseksiyon tecrübelerine dayanarak nefsin güçleri konusunu ele almış, çok sayıda tecrübî veriyi sıralayarak nefsin bütün güçlerinin bedensel belirlenim altında olduğu şeklindeki akli önermeye (logos) ulaşmıştır. Ancak Galenos, yine gözleme dayanarak, mizacı müsait olup akli yetisini de geliştirip ilimlerle eğiten insanların, akli olmayan yetilerinin eğilimlerine karşı mücadele verme imkânına sahip olduğunu kabul eder. Fakat bu da Galenos tarafından, hamartêmatos (hata) kavramıyla bilimsel metoduna referansla mümkün görülmüştür. Son olarak, Galenos'un bilimsel metodunun bir başka yansımasının da filozofun ahlaki yetkinleşmeyi bir mücadele olarak resmetmesine, bunun sonucu olarak da ahlakı negatif bir dil üzerinden ele aldığı kanaatine ulaştık. Bu nedenle Galenos ahlak öznesini, bedenden kaynaklanan duygulanımlarını vahşi bir hayvanı zapt eder gibi kontrol altında tutmaya çalışan, mücadele içinde bir varlık olarak resmetmiştir. Bu yüzden de ahlak eserlerinde daima erdemsizlikleri ve üzüntüyü konu edinmiş, diyet, zikir, içsel gözlem veya harici gözlemci kullanmak gibi metotlarla bunlara karşı nasıl savaşılabilceğine odaklanmıştır. Bütün bu tespitler neticesinde elinizdeki bu makale, duysal gözlem ve aklın dönüşümlü şekilde kullanımına dayanan bilim metodunun Galenos tarafından ahlak araştırmasında da tutarlı şekilde kullanıldığı neticesine varmıştır. Ancak deneysel verileri ilk sıraya koyan ve ampirik teyiti önceleyen metodu kendisini, tıp disiplini ile sınırları fazlaca kesişen ve hatta bu sınırların kimi yerde bulanıklaştığı bir ahlak araştırmasına götürmüş görünmektedir. Ayrıca, ölüm sonrasına dair tartışmalara girmeye olanak tanımadığından bu metodun, müeyyide tartışmaları açısından Galenos'un ahlak felsefesinin eksik kalmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etik, Ahlak Felsefesi, Galen, Galenos, Peira, Logos, Ahlaki Deneycilik, Ahlaki Akılcılık.

Giriş

Bergama doğumlu olup İskenderiye'de tıp öğrenimi görmüş olan Galenos (ö. MS 216), hem mimar babasının yönlendirmeleriyle muhtelif hocalardan felsefe ve mantık dersleri almış,¹ hem de Roma hükümdarının doktorluğunu yaptığı sıradaki boş vakitlerinde yoğun felsefe okumaları yapmıştır.² Dolayısıyla Galenos, ne döneminin sıradan bir doktoru ne de filozofu olarak değerlendirilebilir. O dönemde hekim olarak görev yapan birisinin bu denli felsefe bilgisi olması rastlanır olmamakla birlikte, genel filozof profili de pratik alanda herhangi bir işle meşgul olmayan, tamamen teorik düşünmeye kendisini adanmış bir insan şeklindeydi. Şahsında birleştirdiği bu iki kimlik neticesinde Galenos, hem tıp alanındaki araştırmalara yönelik yeni bir bakış açısı getirmiş, hem de döneminin felsefe yapma biçimlerine, tabipliğinden kaynaklandığı açık olan bir bakış açısıyla eleştiriler yöneltmiştir. Daha ayrıntılı bir ifadeyle, doktorluğu sayesinde alışkın olduğu deney ve gözlem metodunu felsefeye de yansıtmış, fiziksel alanı daha dikkate alan bir felsefi araştırma metodu önermiştir.

Galenos'un bilimler için önerdiği metot anlayışı, kendisinin ahlâk düşüncesine de yansımış, öyle ki hem antik dönemde hem de Ortaçağ'da eşine az rastlayacağımız türden, ampirik arka planın daha çok dikkate alındığı bir ahlak araştırması önermiştir. Bu öneri, günümüzde ahlak

¹ George Sarton, *Galen of Pergamon* (Kansas: University of Kansas Press, 1954), 15.

² R. J. Hankinson, "İnsan ve Eseri", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson vd. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 22-28; P. N. Singer, "Galen", *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 29.10.2024).

düşüncesini tamamen deneysel bir araştırma olarak ortaya koymaya çalışan *ahlaki deneycilik* (*moral empiricism*) yaklaşımı yahut ahlak alanındaki pek çok hususu ampirik araştırmayla betimsel olarak aydınlatmayı amaçlayan *ahlak psikolojisi* (*moral psychology*), *nöropsikoloji* ve *nöroetik* gibi alanları anımsatan, Galenos'un kendi çağı için sıradışı bir girişim olarak değerlendirilebilir. Söz konusu dikkat çekici yönlerine rağmen modern literatürde Galenos bir ahlak filozofu olarak öne çıkmamış, ahlak felsefesine dair temel çalışmalarda yer bulmamıştır. Yazdığı ahlak risalelerinin sistemli ve felsefî bir metotla yazılmış olmayışı ve günümüze ulaşan ahlak eserlerinin büyük bir kısmının sadece Arapça'da korunmuş olması bu durumun sebeplerinden bazıları olarak zikredilebilir. Halbuki Galenos, İslam dünyasındaki felsefî ahlak çalışmalarında izini sürebildiğimiz, bilhassa yaptığı ahlak tanımı pek çok İslam ahlak düşünürü tarafından alımlanmış bir ahlak filozofudur. Galenos'un psikolojiye dair yaklaşımlarına,³ mizaç,⁴ ahlakın değişmesi,⁵ üzüntünün tedavisi,⁶ tıp etiği⁷ gibi bazı spesifik ahlak bahislerine dair çalışmalar mevcut olsa da bir bütün olarak ahlak anlayışının, kullandığı metot çerçevesinde incelenmesi şeklinde bir çalışma bulunmamaktadır.⁸ Yukarıda işaret ettiğimiz üzere Galenos'un deneysel verileri dikkate almamız yönündeki vurgusu, ahlak alanına geldiğimizde, döneminde alışıldık olmayan bir yöntemle ahlak bahislerini ele almasına yol açmıştır. Biz de bu makalede önce, Galenos'un bilimde önerdiği bu metotla ahlak bahislerini nasıl ele aldığını bir problem olarak ele alacağız. Sonrasında ise Galenos'un, sadece Arapçası günümüze ulaşan ahlak eserlerini de, elimizde Yunanca olarak bulunan eserlerini de dikkate almak suretiyle, sistemli ve dağınık anlatım tarzını argümantatif bir sadeliğe indirmeye çalışarak, bilim metodunu kendi ahlak felsefesinde nasıl kullandığını inceleyeceğiz. Bir başka ifadeyle, bilimde önerdiği metodu tutarlı bir şekilde ahlak araştırmasında devam ettirip ettiremediğini sorgulayacağız. Bu gayeyle ilk olarak, ahlak araştırmasında yansımasını sorgulayacağımız Galenos'un bilimlere yaklaşımını ve bilimsel metot anlayışını ortaya koymamız gerekmektedir.

1. Galenos'un Bilim Metodu: Peira ve Logos

Galenos'un genel olarak metodunu anlamak, biraz da onun hayat hikâyesini bilmekle mümkündür. Gençlik döneminde hırslı ve başarısıyla hızla sıvırlan bir tabip olarak Galenos, hem bilimin gözlemsel yönüne önem veren hem de bu konudaki maharetini gözler önüne sererek meslektaşlarına meydan okumaktan hoşlanan biriydi. Roma'da, amacı öğretmek ve gözlemsel olarak kanıtlamak olan bilimsel gösterileriyle insanları şaşırttığı, klasik metotlarla doktorluk yapan meslektaşlarının kıskançlık ve düşmanlığını üzerine çektiği bilinmektedir.⁹ Galen'i burada

³ R. James Hankinson, "Galen's Anatomy of the Soul", *Phronesis* 36/2 (1991), 197-233; R. James Hankinson, "Actions and Passions: Affection, Emotion and Moral Self-Management in Galen's Philosophical Psychology", *Passion and Perception Studies in Hellenistic Philosophy of Mind*, ed. J. Brunschwig-M.C. Nussbaum (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 184-222; Refika Angkasa, *Galenos, Ebu Bekir er-Razi ve Farabi'de Psikoloji-Ahlak İlişkisi* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020); David Kaufman, "Galenos on Non-Rational Motivation and the Freedom from Emotions: A Reading of Affections of the Soul", *Medical Understandings of Emotions in Antiquity*, ed. George Kazantzidis-Dimos Spatharas (De Gruyter, 2022), 229-246; Pierluigi Donini, "Psikoloji", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson vd. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 235-263.

⁴ Harun Kuşlu-Metin Aydın, "Galenos Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, ed. M. Zahir Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki (İstanbul: İlem Yayınları, 2016), 10-30.

⁵ Emre Çeliker, "Galen'de Ahlakın Değişmesinin İmkânı", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 11/2 (2021), 859-879.

⁶ David H. Kaufman, "Galenos on the Therapy of Distress and the Limits of Emotional Therapy", *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 47 (2014), 275-296.

⁷ Theodore J. Dirizis, "Medical Ethics in a Writing of Galen", *Acta med-hist Adriat* 6/2 (2008), 333-336.

⁸ Türkçe literatürde, sadece Galenos'un ahlak anlayışına dair değil, genel olarak felsefî yönüne dair telifler son derece azdır. Yukarıda künyesini verdiğimiz Galenos ahlakına dair birkaç çalışmaya ilaveten Türkçe yayın olarak şunları sayabiliriz: Mübahat Türker-Küyel, "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli Olarak Galenos", *Erdem* 5/11 (1988), 501-524; İlhan Kutluer, "Câlinüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/32-34.

⁹ Hankinson, "İnsan ve Eseri", 41.

diğerlerinden farklı kılan şey, anatomiye gözler önüne sermek suretiyle bilimin gözlemsel düzeyde kanıtlanabilirliğini vurguladığı diseksiyondaki başarısıdır. “Herhangi bir canlının iç yapısını incelemek üzere dışını yarıp parçalara ayırmak” anlamına gelen diseksiyon,¹⁰ o dönemde tıp eğitiminde neredeyse terkedilmiş haldeydi ve kaynaklar, Galenos döneminde diseksiyonun doktorlara öğretildiğine dair hiçbir bilgi bulunmadığına işaret ederler.¹¹ Dolayısıyla döneminde kendisine özgü bir şey olduğu anlaşılan diseksiyon ile Galenos, pratik anatomi bilgisinin tıpta ne kadar önemli bir şey olduğunu iddia etmekte ve bunu, çağdaşı olan doktorların yetkinliklerine dair keskin eleştirilerinin merkezine koymaktaydı. Öyle ki Galenos, yeterli klinik pratikten yoksun oldukları için diğer doktorları kitabî olmakla suçlamış, onlara “sözde doktorlar (logiatroi)” demiştir.¹²

Galenos’un eleştirel yaklaşımından sadece çağdaşı doktorlar değil, filozoflar da bolca nasibini almıştır. Öyle ki, Galenos literatürünün büyük bir bölümünün, çağdaşı ve geçmiş dönemdeki tabip ve filozofların eleştirisiyle dolu olduğu bilinen bir husustur.¹³ Galenos’un doktorlara yönelik “anatomik gözleme yeterince dikkat etmedikleri” yönündeki eleştirisi, filozoflara da yönelttiği bir tenkit olarak polemiklerinde karşımıza çıkar. Galenos’un, gırtlaktaki sinirleri ve sesin kaynaklarını ortaya koymak üzere yapacağı diseksiyon gösterisi öncesinde Şamlı Aleksandros’un, “duyulardan elde edilen bilgilerin güvenilir olup olmadığına” dair septik çıkışı nedeniyle tabip-filozof çok sinirlenir, bu sözden nasıl tiksindiğini ve oradan çıkıp gittiğini bizzat anlatır.¹⁴ Yine *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*¹⁵ risalesinde, suyun tahtadan daha ağır olup olmadığı konusunda tartışan iki filozofla, duyu algısıyla rahatça deneni cevaplanabilecek bu soruyu saatlerce konuşmaları nedeniyle açıkça dalga geçer.¹⁶ Galenos’un burada işaret ettiği şey, doğru bilginin tek kaynağının deney ve gözlem olduğu değildir. O sadece, olgusal olarak kanıtlanabilir bir şey varsa, olgusal alanı yok sayıp bilimsel/felsefi araştırma yaptığını zannetmenin bir yanılığı olduğunu vurgulamak istemektedir. Çünkü yine Galenos bizzat, hem olgusal olarak kanıtlanamayacak doğru bilgilerin varlığından hem de mantık olmaksızın bizatihi duyu algısından bilgi üretmenin mümkün olmadığından söz eder.¹⁷ Mantık bilmeksizin bizatihi duyu algısının işe yaramadığına dair ifadesi, yine doktorlara yönelmiş bir eleştiri olarak kendisini gösterir. Buna göre Galenos, iyi bir doktorun aynı zamanda (i) mantık (ii) doğa felsefesi ve (iii) etik bilmesi gerektiğini, yani bir başka ifadeyle iyi doktorun aynı zamanda bir filozof olması gerektiğini iddia eder.¹⁸

Galenos’un işaret ettiğimiz polemikçi tarzı, onun kimi eserinde “mantığın ve felsefi araştırmanın önemine vurgu yapan” teorik felsefeci, kimi eserinde de “tıbbi pratikleri ve deneysel verileri” kullanmadığı için diğerlerini küçümseyen ampirist doktor kimliğinin öne çıkmasına yol açmıştır.

¹⁰ *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü: Tıp Terimleri Kılavuzu*, 2010, “Diseksiyon” (Erişim 6 Ağustos 2024)

¹¹ Charles Singer, “Galenos as a Modern”, *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 42 (1949), 565.

¹² Hankinson, “İnsan ve Eseri”, 42-43.

¹³ G. E. R. Lloyd, “Galenos ve Çağdaşları”, çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson vd. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 59.

¹⁴ Galenos, *On Prognosis* (CMGV 8, 1), ed. ve çev. Vivian Nutton (Berlin: Akademie-Verlag, 1979), 98-99.

¹⁵ Yunanca ismi *Peri Tōn İdiōn Hekastō Pathōn Kai Hamartēmatōn Tēs Psūkhēs Diagnōseōs*, yani *Nefsin Duygulanım ve Hatalarının Her Birinin Teşhisi ve Tedavisi Üzerine* olan bu eser literatürde, iki temel bölümü iki farklı isimle olacak şekilde *De Propriorum Animi Cuiuslibet Affectuum Dignotione et Curatione* (*Aff.Dig.*) ve *De Animi Cuiuslibet Peccatorum Dignotione et Curatione* (*Pecc.Dig.*) şeklinde Latince isimleriyle de bilinmektedir. Metnin Türkçe çevirisi 2023 yılında yayımlanmıştır: Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, çev. Nur Nirven, haz. Hümevra Özturan (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023). Makalede metin içindeki atıflar, kolaylık olması açısından *Ruhun Duygulanımları* şeklinde yapılacaktır.

¹⁶ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 126-127.

¹⁷ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 119-120.

¹⁸ Galenos, *Quod Optimus Medicus sit quoque Philosophus* (*Opt.Med.*): *The Best Doctor is also a Philosopher* [*En İyi Doktor Aynı Zamanda Filozoftur*], çev. P. Singer, *Galen: Selected Works* (Oxford 1997).

Bu nedenle eserleri arasında bir tutarsızlık, hatta bazen aynı eser içerisinde tabiri caizse bir gel git göze çarpar. Bunun güzel bir örneği *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir* risalesinde karşımıza çıkar: Eserin bazı yerlerinde nefsi cisimsel bir cevher olarak kabul eden katı ampirist bir doktor, bazı yerlerinde ise ölümsüz, cisimsel olmayan nefis teorisine sıkı bağlı bir Platoncu konuşuyor gibi olur.¹⁹ Pekâlâ, Galenos hangisidir? Bunu anlamak için, polemiklerinden daha derine giderek, pek çok eserini bir arada dikkate alıp değerlendirerek önerdiği metodu belirli kılmak gereklidir.

Galenos öncelikle ele alınan mevzunun, olgularla tasdik edilebilir bir şey mi yoksa edilemez mi olduğunun belirlenmesi gerektiğinin altını çizer. Örneğin “Dünyanın başlangıcı var mı?” gibi bir önermenin bizatihi olgu ile tasdik edilemeyeceği açıktır. Ancak ölçülebilir, aritmetik, geometri, mimari gibi disiplinlerin yardımıyla hesaplanıp kanıtlanabilen şeylerde olgulardan hareket edilmelidir. Galenos bu gibi araştırmalarda, kendiliğinden apaçık-aşık olan (*tôn enargôs fainomenôn*) şeylerden başlanılması gerektiğini şiddetle vurgular.²⁰ Sözelimi bir şeyin sıcak mı soğuk mu olduğuna dayalı bir durum varsa, herkes dokunma duyusuyla bunu açıkça görebilir. Ona göre apaçık gören gözlere, açıkça tat alan dile güvenmemek anlamsızdır.²¹ Karşımızda duyularımızın sunduğu böyle apaçık veriler varken onları dikkate almamak, görmezden gelmek veya şüpheyle karşılamak, Galenos’a göre “ahmaklık”tır.²² -Yukarıda aktardığımız üzere- duyusal bilgiye güveni sorgulayan Şamlı Aleksandros’a verdiği tepkiden de anlaşıldığı üzere Galenos’un septik yaklaşımlara şiddetle karşı çıktığını ve -bazı konularda- bir agnostik olarak nitelenebilmesine karşın asla septik olarak görülemeyeceğini söyleyebiliriz.

Galenos’un olgusal olana vurgusunun en açık olarak belirttiği hadise, nefsin merkezinin kalp mi beyin mi olduğuna dair tartışmadır. Aristoteles başta olmak üzere antik filozofların çoğunluğu, nefsin merkezinin, bir başka ifadeyle yöneten kısmının kalpte olduğunu belirtmişlerdir. Galenos ise *Hipokrat ve Platon’un Doktrinleri Üzerine*²³ eserinde bu konuyu geniş şekilde ele alarak, nefsin merkezinin nerede olduğuna dair sorunun cevabının hayvan diseksiyonuyla açıkça bulunabildiğini ileri sürmüştür. Galenos, canlı hayvanlara cerrahi uygulamalarda bulunarak belli sınırları sıkıştırmış, omuriliğe müdahale ederek hayvandaki sinir sistemini göstermiş ve bazı sinirlerin doğrudan beyinden çıktığını, bazılarının da omurilik aracılığıyla yine beyine bağlandığını ortaya koymuştur.²⁴ Filozofların da felsefecilerin de hemfikir olduğu nokta, sinirlerin merkezi neresiyse nefsin merkezinin de orası olması gerektiği önermesidir. Dolayısıyla Galenos böylece nefsin merkezinin beyin olduğunu kanıtlamış olduğunu vurgular. Ona göre Aristoteles ve diğerleri, apaçık olan anatomik olgusal bilgilerinin (fainomenon) yetersizliği nedeniyle apaçık bu gerçeği görememiş ve kınanmayı hak etmişlerdir. Hatta Galenos çok daha keskin ifadeler kullanarak onların ya kendisinin kör ya da hitap ettiklerinin kör olduğunu ifade eder.²⁵

¹⁹ Galenos yazımındaki bu çelişkiler üzerinde yoğunlaşan ve bu çelişkileri, farklı izah dereceleri olarak yorumlamaya gayret eden bir çalışma olarak bk. Peter N. Singer, “Levels of Explanation in Galen”, *The Classical Quarterly* 47/2 (1997), 525-542.

²⁰ Galenos, *Ruhun Uygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 105.

²¹ Galenos, *De Optima Doctrina* (CMG 5 1, 1/102-104)’ten aktaran: R. J. Hankinson, “Bilgi Felsefesi”, *Galenos Kitabı*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 211.

²² Călinus, “Muhtasar min Kitâbi’l-ahlak”, 46; Hankinson, “Bilgi Felsefesi”, 205.

²³ Orijinal adı *Peri tôn Hipokratous kai Platônôs Dogmatôn* (*Hipokrat ve Platon’un Doktrinleri Üzerine*) olan bu eser Latince *De Placitis Hippocratis et Platonis* (PHP) adıyla da bilinmektedir. *Fi ârâi Bukrât ve Felâtûn* adıyla İslam dünyasına da intikal ettiğini bildiğimiz ancak Arapça metni günümüzde kayıp olan bu eser *Corpus Medicorum Graecorum/Latinorum* içinde yayımlanmış ve elinizdeki makalede bu edisyon kullanılmıştır. Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, ed. ve çev. Philip De Lacy, *Corpus Medicorum Graecorum: Galeni De placitis Hippocratis et Platonis*, 5 4,1,2 (Berlin 1978-1984). http://galen.bbaw.de/epubl/online/cm_g_05_04_01_02.php (7 Ağustos 2024)

²⁴ Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, 1/67-69.

²⁵ Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, 1/81.

Nefsin merkezine dair tartışmada Galenos'un vurgusu olgusal olana dayanılmadığı eleştirisi olsa da yer yer Galenos olgusal olanın yanlış yorumlandığına da işaret eder. Sözelimi Galenos, "kalp soluk borusunun ortasında olduğu için bütün canlıların yönetici kısmıdır" şeklindeki genel kabulün hiçbir zorunluluk taşımadığını anlatır.²⁶ Dolayısıyla Galenos, ampirik veriler kadar, bu verilere dair yorumların da mühim olduğunu kabul eder. Çünkü o, algı için apaçık olanı bir başlangıç noktası olarak görmekle birlikte, saf bir deneyci olmadığını da gösterir ve "idrak için apaçık olanı" da göz ardı etmememiz gerektiğini belirtir. Mesela "hiçbir şey nedensiz meydana gelmez" önermesi, idrak için apaçık ve anlaşılır bir yargı olması bakımından reddedilemez bir aksiyom olarak kabul edilmelidir.²⁷ Galenos'a göre bizatihi olgular sessizdir, insana hiçbir şey söyleyemezler. Ancak içimizdeki akıl (logos), olguların doğasını keşfetmeyi sağlar. Fakat bu, mantık bilmekle doğruluğu garanti edilecek bir keşiftir. Dolayısıyla olgusal gözlem, eğitilmiş bir analiz sentez süzgecinden sonra bizim için bilgiye, kanıtlamaya dönüşür.²⁸ Galenos'un, çağdaşı doktorları eleştirdiği ve onlara karşı övündüğü şeylerden biri de tamamen ampirist doktorlara karşı mantığın önemini bilmesi, salt olgusal verilerden bilgi çıkarmanın yanlışlığının farkında olmasıdır. Dolayısıyla ampirist cepheden bakınca Galenos bir akılcı-dogmacı olarak görünür. Aslında böylece Galenos'un metodu tam olarak ortaya çıkmaktadır. O, *peira* ve *logosu*, yani deney ve akli birleştiren, mantıksal süreçlerin deneyimle uyumlu olmasının önemini vurgulayan bir ampirik teyitçi,²⁹ akılcılıkla ampirizmi uzlaştıran "akılcı bir deneyci"dir.³⁰

Peira sözlükte "test etme, deneme, deney yapma" anlamlarına gelmektedir.³¹ Yunanca-Arapça tercümelere "tecrübe" kelimesiyle karşılandığını görmekteyiz.³² *Logos* ise sözlükte "kelime, söz, konuşma, akıl, düşünme" gibi pek çok anlama gelse de³³ felsefede "akıl ve düşünme"³⁴ anlamlarına gelmektedir. Galenos de buna binaen *peirayı* deney ve gözlem, *logosu* da düşünme, mantıksal akıl yürütme anlamında kullanmaktadır. Galenos, her ne kadar deney ve gözleme dikkat etmek hususunda şiddetli bir vurgu yapsa da sonsuzca gözlemden neticeye varmak şeklindeki modern tümevarımcı bir tarz da önermemektedir. Çünkü o, hasta ve hastalıkların sonsuzca gözlemine bir araya getirmekten anlamlı bir sonuç çıkacağını düşünmez, mevcut verilerle kendisini gösteren belirtilerin doğru analiziyle hastalığın özüne varmayı amaçlar.³⁵ Bu bakımdan Aristotelesçi bilim metodunu hatırlatsa da deneysel olana vurgusu ve mantıksal süreçlerin deneyle birlikte gitmesi için fizikle sürekli temas halinde bir bilgi üretim süreci ideali sunması bakımından ondan farklıdır. Galenos'a göre hastalığın başarılı şekilde tedavi edilmesi, bir başka ifadeyle *peira*, akıl yürütme silsilesinin doğruluğunu, yani *logismosu* teyit eder. İlaçlar örneğinde ifade edersek *logos* uygun ilaç bileşimini bulur ama *peira* onu test eder.³⁶ Tedavide başarı sağlanana kadar aklî çıkarım ve deneysel verinin paralel şekilde işlenmesi devam

²⁶ Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 2/119.

²⁷ Hankinson, "Bilgi Felsefesi", 206.

²⁸ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 113-114, 119-120.

²⁹ Hankinson, "Bilgi Felsefesi", 218-219.

³⁰ Teun Tieleman, "Yöntembilim", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson vd. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 78-79.

³¹ Henry George Liddell-Robert Scott, *Greek-English Lexicon* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 1168.

³² *Glossarium Graeco-Arabicum: A Lexicon of the Mediaeval Arabic Translation from the Greek* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), https://glossga.bbaw.de/results.php?gr_lexeme=%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B1&ar_lexeme=&ar_root_1=&ar_root_2=&ar_root_3=&ar_root_4=&ar_root_5=&submit-button= (31 Temmuz 2024)

³³ Liddell-Scott, *Greek-English Lexicon*, 901.

³⁴ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004), 208.

³⁵ Tieleman, "Yöntembilim", 84; Hankinson, "Bilgi Felsefesi", 218-219.

³⁶ Hankinson, "Bilgi Felsefesi", 229.

etmelidir. İşte bu sürekli deneysel olanla teyit unsuru Galenos'a özgü bir metot olarak görünmektedir.³⁷

Galenos'un akıl ve deneyi uzlaştırdığı yaklaşımı, döneminin temel tıp yaklaşımlarına verdiği bir karşılık olarak da okunabilir.³⁸ Hem İslam kaynakları hem de Yunan kaynakları, Galenos döneminde tıbbi metot açısından kıyasçılar (ashâbü'l-kıyâs), tecrübeciler (ashâbü't-tecrîbe) ve metodistler (ashâbü'l-hiyel) olmak üzere üç temel grubun varlığından bahsederler. Tecrübeciler sadece olgulara/vakalara dayalı bir tıp sanatı idealize ederken Metodistler tecrübe ve akıl yürütmeyi de kullanmazlar, tıbbi bir zanaat olarak görürler.³⁹ Galenos, salt tecrübenin bilgi değeri olmadığını belirtirken tecrübecilere cevap vermekte, tıbbın bir ilim olup bir ömür boyu sürecek bir deney ve akıl işi olduğunu söylerken ise tıp disiplininin altı ayda öğrenilebilecek bir sanat (tekhnê-sînâ 'at) olduğu kanaatinde olan Metodistlere cevap vermekteydi.⁴⁰ Galenos kıyasçı ekolde konumlandırılmakla birlikte, Hipokrat ile temsil edilen bu ekole belirgin bir deney vurgusu eklemiş olduğunu görmekteyiz. Tek başına zihnin değil, duyarlar ve zihnin uyum içerisinde çalışarak doğru bilgiyi verebileceği, bu ekolde Galenosla birlikte bu kadar belirginlik kazanmıştır.⁴¹ Galenos, bir vakayı ele alırken yürütülecek prosedürde hem apriori hem de ampirik yolla elde edilmiş ilkelerden yola çıkarak tikel vakaya doğru inilmesi, bu süreçteki her adımda "deney mahkemesi" peirada mümkün her şeyin sınanarak ilerlenmesini akılcıların hakkıyla anlayamadığını ileri sürerek akılcı yaklaşımın eksikliğini de çok kez dile getirir.⁴²

Sadece tıp ilmi çerçevesinde değerlendirildiğinde, Galenos'un önerdiği bilimsel metot Aristotelesçi veya genel felsefede fizik ilminin metoduyla çok da çelişen bir yapıda değildir. Ancak Galenos'un felsefeye ve felsefecilere yönelik söylemleri, önerdiği metodun sadece tıp araştırmaları için değil, felsefeyi de kapsayacak şekilde bütün hakikat araştırmaları için olduğunu göstermektedir. Böylece önerdiği metodun bir neticesi olarak okunabilecek, Galenos'un ilimlere dair projesi belirginlik kazanmaktadır. Galenos, akıl ve deneyi birbiri için vazgeçilmez iki parça haline getirerek tıp ve felsefeyi hakikat araştırmasının birbirini tamamlayıcı iki cüz'ü haline getirmeye çalışmış görünmektedir. Felsefe kavramlarını ampirik araştırma için kullanışlı hale getirmek,⁴³ ampirik verileri de felsefe tartışmalarında temel dayanak ve teyit aracı olarak kullanmak, ancak böyle yorumlanabilir. Nitekim *İskenderiyeliler Özet'i*nde Galenos'tan aktarılan şu ifade, sadece tıp değil, meselelere dair bütün araştırmaları kapsar niteliktedir:

Durumlar hakkında araştırma yapmak ve bunlar hakkında hüküm vermek iki şekilde olur. Şöyle ki durumlar, test edilir. Bunların doğruluğu ve yanlışlığı akledilen durumlardan olduğu zaman, kıyas yoluyla, duyumlarla algılanan durumlardan olduğu zaman, duyum yoluyla bilinir.⁴⁴

Aristotelesçi felsefede ilimlerin hiyerarşisi anlayışı, Galenos'un önerdiği tarzda bir metodun her meselede uygulanamaz olduğu esasına dayanır. Çünkü hiyerarşinin zirvesindeki metafizik ilminde tartışılan bir meselede filozof hiçbir zaman ilkelerini aşağıdaki bir ilim olan fizikten almaz,

³⁷ Tieleman, "Yöntembilim", 94.

³⁸ Tieleman, "Yöntembilim", 95.

³⁹ İskenderiyeli Şârihler, "Galenos'un 'Tıp Ekolleri Üzerine' Adlı Kitabına Derleme", *Kütübü Câlînûs fi't-tıb: Galenos'un Tıp Külliyyatı Derlemeleri*, çev. Özcan Akdağ-Ahmed Mderaty (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023), 70-72; Kutluer, "Câlînûs", 32.

⁴⁰ Lloyd, "Galenos ve Çağdaşları", 68.

⁴¹ Hankinson, "Bilgi Felsefesi", 208.

⁴² Hankinson, "Bilgi Felsefesi", 228.

⁴³ Tieleman, "Yöntembilim", 82.

⁴⁴ İskenderiyeli Şârihler, "Galenos'un 'Tıp Ekolleri Üzerine' Adlı Kitabına Derleme", 112.

tam tersine metafizik fiziğe ilkelerini verir.⁴⁵ Sözelimi mesele insanın mutluluğu olduğunda, araştırmaya insan bedeninden veya insana dair gözlemden başlanmaz, gaye-neden çerçevesinde “her şeyin bir gayesi olduğu” önermesinden başlanır.⁴⁶ Galenos’un gözlemlerine dayanarak ahlak risalesinde uzun uzun anlattığı “çocuğun hangi ahlaki yetileri kaç yaşında geliyor, nasıl bir gelişim süreci izliyor” gibi hususlara Aristoteles, ahlak araştırmasının hiçbir noktasında değinmez. Onun için çocuk ahlak öznesi değildir ve onun ahlak öznesi haline gelmeden önceki fiziksel gelişiminin ahlak araştırması için bir anlamı yoktur, onun bütün odağı ahlakını düzeltebilecek yetide olan yetişkin insanın bunu nasıl yapacağıdır. Bu da onu fiziksel araştırma yerine bütünüyle teorik araştırmaya götürür. Nitekim tam da bu hususta Fârâbî Galenos’u eleştirir: Galenosunkinin tıbbi metot olduğunu, Aristotelesinkinin ise teorik ilmin bir parçası olarak tabii ilim metodu olduğunu belirtir. Dolayısıyla Aristoteles’te ahlak araştırması felsefenin bir parçasıdır, felsefe ise varoluşun ilmidir, gayesi kemaldır ki bu da en yüce mutluluktur. Fakat mutluluğa dair araştırma tıp sanatının işi değildir. Dolayısıyla tıp ilmi ve felsefedeki fizik (ilm-i tabii) müşterek araştırma konularına sahipse de aynı değildir, ilm-i tabii felsefe yoluyla daha üstün bir gayeye bağlanan, daha üstün bir araştırmadır.⁴⁷

Galenos’un projesinin tam da söz konusu Aristotelesçi felsefe hiyerarşisine karşı çıkan ve tıp bilimine hakikat araştırmasında epistemolojik otorite sağlamayı hedefleyen bir ajandaya sahip olduğu düşünülmektedir. Nefsin merkezinin kalp olmadığına dair tartışmada Aristoteles başta olmak üzere bütün filozofları anatomik deneyimsizlikleri üzerinden itibarsızlaştırmaya çalışmasının, bu hedefe yönelik bir tavır olduğu düşünülmüştür.⁴⁸ Bu bağlamda Aileen R. Das, Galenos’un projesine sosyolojik bir gaye daha ekler ve Galenos’un gizli ajandasının, döneminde doktorun imajını ve işini filozofunki kadar prestijli bir konuma getirmek olduğunu da iddia eder.⁴⁹ Çünkü Antikçağ’da hekimlik pratiği ağırlıklı olarak, felsefeyle herhangi bir bağlantısı olmaksızın bir zanaat olarak öğrenilip devam ettirilen tarzdaydı. Nitekim -yukarıda işaret ettiğimiz- bilhassa tecrübeci ve metodist yaklaşımlar, hekimin görevinin sadece önceki pratik birikime dayanan, marangozluk gibi bir zanaat olduğu iddiasını taşımaktaydı. Felsefeye de hakim olup hekimliğin aklı ve felsefi yönüne işaret eden Galenos tam da bu nedenle döneminin tabiplerinden farklıydı. İşte tıbbın bir zanaat gibi olup ilmî yönünün olmadığı, bu nedenle de tıbbın felsefeden daha aşağı bir statüye sahip olduğu şeklindeki, filozofların da hemfikir olduğu genel kanaat, Galenos tarafından yıkılmak üzere hedefe konmuştu. Bu yüzden Galenos’un gizli projesinin aslında, tıbbın felsefeyle olan bağlantılarını ve tabiri caizse felsefenin tıbbı bağımlı taraflarını göstererek, tıbbi epistemik bir otorite konumuna yükseltmeye çalışmak olduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ Nitekim böyle bir anlayışta en iyi hakikat araştırmacısı, Galenos’un benzer isimdeki risalesinin adını da⁵¹ çağrıştıracak şekilde “hem doktor hem de filozof olan” kişidir. Galenos’un kendi şahsında bu iki kimliği mezcetmiş olması da şüphesiz onun bu projedeki motivasyonlarından biri olarak görülebilir.

⁴⁵ Aileen R. Das, *Galenos ve Platon’un Timaios’unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, çev. Merve Nur Yaman (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2020), 50-51.

⁴⁶ *Nikomakhos Ahlakî* kitabının ilk cümlesi: “Her sanat ve her araştırma ve benzer şekilde her fiil ve tercih, bir iyiyi arzu ediyor görünmektedir. O halde iyiyi, her şeyin arzuladığı şey olarak doğru şekilde göstermişlerdir.” (Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, ed. F. Susemihl (Leipzig: Teubner, 1884), 1094a1-4.)

⁴⁷ Fârâbî, “Fî’r-redd alâ Câlînus fimâ nâkız fîhi Aristûtâlîs li-a’zâil’l-insân”, *Resâil felsefiyye*, ed. Abdurrahman Bedevî (Beirut: Dâru’l-Endelüs, 1983), 38-42.

⁴⁸ Das, *Galenos ve Platon’un Timaios’unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 88.

⁴⁹ Das, *Galenos ve Platon’un Timaios’unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 45, 101.

⁵⁰ Das, *Galenos ve Platon’un Timaios’unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 25, 83-85 ve bu kitap boyunca daha pek çok yer.

⁵¹ Galenos, *Quod Optimus Medicus sit quoque Philosophus (Opt. Med.)*: [En İyi Doktor Aynı Zamanda Filozoftur], çev. P. Singer, *Galen: Selected Works* (Oxford 1997).

Son olarak, Galenos'un metodunun günümüz modern bilim anlayışının bir benzeri olarak görülüp görülmeyeceği sorusunu sorarak metoda dair eksik kalan birkaç şeyi belirtelim. Benzer bir soruyu soran Charles Singer, Galenos'un, doğru tedavinin doğru anatomiye, doğru anatominin de bedeni gözlemlemeye dayandığını belirtmesini tam anlamıyla modern bir yaklaşım olarak yorumlar. Singer'e göre Galenos'un her mevzuyu anatomik terimlere indirgemesi, tam da bugün modern tıbbın yaptığı bir şeydir.⁵² Fakat onu modern kılmayacak temel şey ise, bütün bu determinist izlenimi veren metodolojisine rağmen Galenos'un aslında teleolojik bir evren anlayışına sahip olmasıdır. Bunu en açık, İslam dünyasınca da yakinen tanınan *Menafi' u'l-a'zâ (Uzuvların Faydaları)* risalesinde görmekteyiz. Galenos'un pek çok eseri bu şekilde solunumun, uzuvların, nabzın kullanılışılığını ifade eden başlıklar taşır. Bu başlıklar, Galenos'un eserlerinde, âlemde ve içindekilerde ilahi öngörü ve tasarımın (*pronoia kai tekhnê*) bulunduğu dair bir inancı gösterir. Anlaşılan o ki Galenos, Stoacı dünya ruhu anlayışının veya Aristoteles teleolojisinin etkisiyle âlemi muazzam bir tasarım olarak görür.⁵³ Dolayısıyla ona göre her şey, bir gayeye yönelik olarak tasarlanmıştır. Bütün bunlar onun, tamamen deneysel verilere dayanan ve ancak bu verilerin sunduğu tabloyu mutlak gerçeklik olarak kabul eden modern dönem ampirizminden farklı bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir.

Kimi yerde son derece mekanik ve katı deneyci bir doktor izlenimi veren pasajlarına, kimi yerde teleolojik kabullerinin gün yüzüne çıktığı ifadelerine rağmen Galenos, hakikatin bütünüyle bilinebilir olduğunu da düşünmez. Bazı konularda kesin ve doğru kanaatlere ulaşamayacağını kabul ettiği agnostik beyanları da mevcuttur.⁵⁴ Fakat bunun kesinlikle septisizm olarak yorumlanmaması gerektiği, septisizmden tiksindiğine dair ifadeleri nedeniyle açıktır.⁵⁵

2. Galenos'a Göre Ahlak Araştırmasında Takip Edilmesi Gereken Metod

Galenos'un, felsefi tespitlerin deney ve gözlemlerle uyumlu olması gerektiğine dair şiddetli vurgusu, ahlak yazılarında da belirgin bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Galenos, tıpkı bilimde deneye olduğu gibi ahlak alanında da gözleme konu olan bir taraf olduğunu düşünmektedir. Ahlak insanlara özgü bir durum olduğundan, Galenos'a göre doğal olarak ahlak araştırmasında duyuya en açık olanı başlama noktası olarak belirlemek, yani ilk olarak insanlara bakmak, onları gözlemlemek durumundayız. Genel metodundaki kavramlarla ifade edersek, Galenos'a göre ahlak alanındaki *peira* da, logostan önce gelmelidir. Galenos bu durumun, çağdaşı olan ahlak felsefecilerinin en büyük eksiği olduğunu söyleyerek eleştirel bir dille bunu açıkça ifade etmektedir:

(...) Günümüz filozoflarından hiçbiri bunun gibi konularda düşünmüyor. Bu kişilere filozoflar değil de felsefe iddiasında olanlar dememiz gerekir, çünkü onlar gerçekten filozoflar olsalardı, düşüncelerini korurlar ve duyu için apaçık olan şeylerden (*ez-zâhira li'l-hiss*) [çıkarsadıkları] bu şeyleri kanıtlarının ilk ilkeleri (evâil) yaparak onları inşa ederlerdi. İnsanlar arasında bilhassa kadim filozoflar bunu kullanırlardı.⁵⁶ Herhangi bir kitap,

⁵² Singer, "Galenos as a Modern", 564-565.

⁵³ Philip Van Der Eijk, "Galenos on the Nature of Human Beings", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* (Supplement, 2014), 114, 98. Galenos'un, bazı organların kullanılmadıkça körelendiği, bazılarının ise kullanıldıkça geliştiği şeklinde, organın özünde zamanla niteliksel değişimlerin meydana gelebileceğine dair görüşü dahi teleolojik anlayışının bir parçası olarak yorumlanmış, organın ilgili süreçten geçerek şekillenmesi de doğru terkibe ulaşması için doğaya kodlanmış bir gaye olarak okunmuştur. (Julius Rocca, "Anatomi", *Galenos Kitabı*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 321-322.

⁵⁴ Söz konusu agnostik ifadeler için bk. aşağıda 2.d. "Beden ve Ahlâk İlişkisi"ne dair bölüm.

⁵⁵ Galenos, *On Prognosis*, 98-99.

⁵⁶ Galenos'un burada kadim filozoflara olan vurgusu mühimdir. Çünkü o ısrarla kendisini Platon, Aristoteles gibi otoritelere dayandırmaya çalışır. Platon ve Aristoteles'in de bedensel olanı dikkate aldıkları iddiası, bilhassa *Nefsin Güçleri Bedenin*

sözel bir ilim veya doğa ilmi ortaya koymasalar bile bu zamanda insanlar onları hukemâ olarak isimlendirirlerdi. [Çünkü] onlar, hulkî erdemler ilmüne, duyuya aşık olan şeylerden başlardı, bunu da sözle değil eylemle izhar ederlerdi.⁵⁷

Galenos, ahlak araştırması için insanları gözlemlememiz ve bu gözlemleri dikkate alarak düşünce silsilemizi oluşturmamızı önerir. İnsanları gözlemlediğimizde ise beden, insanı ele aldığımızda öncelikle dikkate alacağımız ilk somut şeydir.⁵⁸ Apaçık, karşımızda olan bu yapıyı göz ardı edip ruh ve ahlak hakkında konuşmak da Galenos için ayakları yere basmayan bir araştırma olacaktır. Bedene ilişkin araştırmaların ahlak felsefesinde göz ardı edilmesi, Galenos'a göre ahlak felsefesinin büyük bir faydadan mahrum kalması anlamına gelir, başka bir ifadeyle bir eksikliktir:

Şimdi, gıdanın bazı insanları daha ölçülü, bazılarını daha açgözlü ve düşkün, bazılarını daha nefesine hakim ve bazılarını da onu daha ihmal eden, bazılarını daha cesur bazılarını daha korkak, bazılarını daha sakın ve barışçıl, bazılarını daha inatçı ve üstün gelme arzusuna sahip yapmasının mümkün olması kendisine zor gelen, [bunu kabul etmekten] kaçınanları kendi akıllarına bırakalım. Bana geliyorlar ve ne yemeleri ve ne içmeleri gerektiğini öğreniyorlar. Onlar, bununla ahlak felsefesinde büyük bir fayda elde edeceklerdir. Bununla birlikte nefsin fikrî erdemlerini arttırmaya yol bulurlar ve anlayış olarak, anlatım olarak, öğrenim hızı ve akıl olarak artarlar. Ben bunu onlara, tercih etmeleri gereken tür içme, yeme, yemeğin ne olduğunu ve rüzgarlar, hava ve beldelerin mizaçlarından hangilerinden kaçınmaları gerektiğiyle birlikte anlatıyorum.⁵⁹

Bu paragraftan da sezilebileceği üzere, Galenos'un bedensel araştırmayı ahlakın başlama noktası yapması, ahlakı bir tür tıp araştırmasına indirgemiş olduğu şüphesini de beraberinde getirecektir. Galenos, bu şüphenin farkındadır ve bu nedenle olsa gerek, ahlaka dair metot önerisinin, ahlak felsefesini anlamsızlaştıracığı veya ahlak araştırmasının bütünüyle tıp bilimine bırakılması gerektiği anlamına gelmediği konusunda okuyucusunu uyarır:

Bu söz (yani risaledeki argümanlar), felsefe yoluyla istifade edilen erdemli faydaları⁶⁰ gidermez de boşa çıkarmaz da, ancak onu şerh eder, onlardan, felsefecilerin çoğunun nezdinde bilinmez olan bazılarını öğretir.⁶¹

Galenos'un bu ifadesine rağmen, düşünürün bilhassa *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir* risalesinde insanın ruhunu organlarının mizacına indirgemesi⁶² akla şu soruyu getirir: Acaba Galenos'a göre ahlakı düzeltmek ahlak filozofundan ziyade doktorun işi midir? Çünkü Galenos

Mizacına Tâbidir risalesinde başından sonuna vurgulanan bir husustur. Galenos'un, pek çok eserini Hipokrat kitapları üzerine şerhler yaparak verdiği düşünülürse, mevcut otoriteler üzerinden iddialarını serdetme konusunda bir eğilimi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁵⁷ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 40-41.

⁵⁸ Galenos'un bu tercihi karşılık Aristoteles'in ve Aristotelesçi ahlak düşüncesini takip eden Fârâbî, İbn Miskevayh gibi İslam filozoflarının ise ahlak araştırmasına nefsten başlamaları dikkat çekicidir.

⁵⁹ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 34-35.

⁶⁰ Arapça metinde "el-fevâide'l-fâdilate" (erdemli faydalar) şeklinde tercümesi verilmiş ifade Yunanca metinde "tôn kalôn" (güzel şeyler) şeklindedir. bk. Galenos, "Hoti Tais Tou Sômatos Krasesin ai tês Psûkhês Dûnameis Epontai", ed. Ioannis Marquart vd., *Galen Scripta Minora 2* (Lipsiae: Teubneri, 1884), 73.

⁶¹ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 38.

⁶² Her ne kadar makalenin devamında adım adım ortaya çıkacak olsa da okuyucunun kolay takibi için henüz bu noktadayken Galenos'un ruh anlayışına dair bir ön bilgilendirme yapmakta fayda vardır. Galenos, Aristoteles'in takiben ruhun akıl sahibi olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılarak anlaşılabilirliğini, Platon'u takiben de ruhun akıl, öfke ve arzu güçlerine sahip olduğunu kabul eder. Ancak onlardan farklı olarak ruhun akıl dahil bütün güçlerinin, bedenin sahip olduğu fiziksel mizaca bağlı olduğunu ileri sürer. Bunun doğal bir sonucu olan, ruhun cisimsel olduğuna dair fikir hususunda ise farklı eserlerinde çelişen ifadeleri vardır. Bu konudaki fikrini en açıkça söylediği yerlerden birinde maddî olmayan cevherin varlığının mümkün olduğunu ancak böyle bir cevherin bedene yayılmış halde nasıl bulunabileceğini bir türlü anlayamadığını belirtir. (Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 14.) Ruhun, bedenin ölümünden sonra varlığını devam ettirip ettirmediği hususunda ise agnostik bir tavır benimsemiş görünmektedir.

bu eserde, önerdiği diyet ve yaşam koşullarına dair kurallar aracılığıyla doktorun, salgılar yoluyla bedenin insanda uyandırdığı etkilenimleri düzeltmeyi sağlayabileceği sonucuna haklı olarak ulaşmaya imkân veren imalarda bulunmaktadır.⁶³ Bu nedenle Donini başta olmak üzere pek çok Galenos yorumcusunun, *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir* risalesindeki ifadelerden, ahlaksızlığın ve hatta entelektüel yetersizliğin tedavisi için doktora güvenmek gerektiği iddiasının çıkarılabileceğini düşündüğünü görürüz.⁶⁴ Nitekim Galenos'un *Hipokrat ve Platon'un Doktrinleri Üzerine*'deki, embriyonun ana rahmine düştükten sonra anneye uygulanacak bazı diyet ve uygulamaların, doğacak bebeğin ruh sağlığına katkılarını uzun uzadıya anlatması da yine bu yönde yorumlanmıştır.⁶⁵

Ahlâkın düzeltilmesinde tıp disiplinine epistemik bir otorite verilmesi, yukarıda "Galenos'un projesinin sosyolojik boyutu" olarak nitelediğimiz, tıp mesleğini felsefenin de üzerinde bir konuma çıkarma idealine de uygun görünmektedir.⁶⁶ Nitekim Galenos'un, ahlak araştırması için gerekli olan uzmanlığın ne olduğu ve ahlak felsefecisinin işinin ne olduğu hususuna belirgin bir ilgi gösterdiğini görürüz. Bilhassa *Hipokrat ve Platon'un Doktrinleri Üzerine*'nin son kitabının nihai kısımlarında, pratik felsefeye dair araştırmada odaklanılması gereken hususları belirgin kılıyor gibidir. Burada öncelikle ve ısrarla, nefsin yönetici kısmının kalp mi beyin mi olduğu sorusu gibi bazı fizik sorularının ve teorilerinin, "evrenin sonlu mu sonsuz mu olduğu, başka evrenlerin var olup olmadığı" gibi *peira* ile cevaplanamayan metafizik soruların ve bir kısım mantık teorilerinin ahlak, siyaset ve ev idaresine katkısı olan sorular olmadığı, bu soruların cevabının insan ruhunu iyileştirmeye hiçbir faydasının olmadığı açıkça ifade edilir.⁶⁷ Bu başta masum bir belirleme gibi görünse de, ahlak araştırmasının felsefe ile olan kesişimini de aslında azaltmaya yönelik bir girişim olarak okunabilir. Çünkü devamında Galenos, âlemin teleolojik ve hayret verici düzenine lafı getirerek, bu âlemin bir parçası olan insanın ihtiyaç duyduğu her şeyin yine doğada bulunabileceğinin altını çizer. Galenos'un bu bağlamda Hipokrat'tan alıntıladığı "doğa iyi eğitildiğinde, öğretilmeden gerekeni yapar", "Doğamız, hastalıklarımızın doktorudur" ve "Doğa tamamen yeterli olacaktır" cümleleri,⁶⁸ ruha dair sorunların çözümünün yine ruhun var olduğu doğanın içinde olduğu imasını taşır gibidir. Nitekim Das, bütün bu imaların, tıbbin etiğin dışında bırakılmasını reddetmek ve felsefenin ruh sağlığı üzerindeki egemenliğini zayıflatmak olarak okunabileceği kanaatindedir.⁶⁹ Ona göre *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Bağlıdır* eserindeki, doktorun belirli beslenme rejimleri ve tedaviler yoluyla insanları erdem eğitimine daha açık hale getirebileceği ana fikri düşünüldüğünde, Galenos'un burada yapmaya çalıştığı şey esasında tıbbi ahlak araştırmasının merkezine çekip ahlak filozoflarını da bu araştırmadan açıkça uzaklaştırmaktır. Burada kastedilenin felsefe disiplini dahilinde bulunan fizik araştırması olmayıp, bizzat doktorlar tarafından uygulanan pratik tıp olduğu düşünüldüğünde, ahlak araştırmasının

⁶³ Galenos'un bu eserde bilhassa Platon'un *Timaios*'una yaptığı atıfların, sanki Platon'un, ruh hastalıklarının belirli fiziksel arızalardan kaynaklandığını iddia ettiğini göstericesine olduğunu görürüz; bk. Călinus, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 17-19, 22-23. Bu kısımların dikkatli bir analizi için bk. Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 65-126.

⁶⁴ Pierluigi Donini, "Psikoloji", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson vd. (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023), 253-254, 261-261; Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 101.

⁶⁵ İlgili pasajda, Platon'un hamile kadınların en iyi bebeği doğurabilmesi için dikkat edilmesi gereken hususlara dair vurgusunun, ana fikri olumlanarak altı çizilir ve "hamile annenin yemesi içmesi, egzersizi, dinlenmesi, uykusu, uyanıklığı, arzuları, öfkesi dikkatle izlenerek" en başından itibaren birinin karakter yetkinleşmesini şekillendirebileceği ifade edilir; bk. Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 323.

⁶⁶ bk. "Galenos'un Bilim Metodu: Peira ve Logos"; Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 45, 71, 101.

⁶⁷ Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 9/587-591.

⁶⁸ Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 9/597.

⁶⁹ Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 71, 83, 93.

felsefe sınırlarının dışına çıkartıldığı anlaşılmaktadır. Böylece ahlak alanında felsefenin kendine-yeter oluşu belirgin şekilde eleştirilmekte ve reddedilmektedir.⁷⁰

Ancak bütün bu yukarıda saydığımız hususlara rağmen Galenos hiçbir yerde açıkça erdemsizliklerin tedavisi veya erdemlerin kazanılması için doktora gitmek gerektiğini söylemez. Sadece doktorların, bilişsel yetilerin sağlıklı işlemesine ve etkilenimlerin/duygulanımların yoldan çıkmamasına yönelik bakım ve tedavileri,⁷¹ ruhun aklı yetilerini kullanmasını ve etkilenimlerin/duygulanımların insanı akıl-dışı eylemlere sürüklemeyecek şekilde mutedil olmasını destekleyecektir. Galenos bunun hafife alınamayacak bir katkı olduğunun farkındadır ve muhtemelen bu nedenle ahlak alanının tamamen filozoflara bırakılmayacak yapıda olduğunu düşünmektedir.⁷² Ancak -yukarıdaki alıntıda da gösterdiğimiz üzere- onun ağızından okuyabildiğimiz en açık ifade, gözlemsel -veya tıbbi de diyebiliriz- bulguların ahlak felsefesini anlamsız kılmadığı, ancak ona -göz ardı edilmemesi gereken- faydalar sağladığı, bu bulguları dikkate almayan bir felsefe araştırmasının ise eksik olacağıdır.

Şu halde, Galenos'un önerdiği metotla ahlak felsefesi yaptığımızda, nasıl bir ahlak düşüncesi ortaya çıkmaktadır? Bir başka ifadeyle ahlaka dair incelemenin duyusala en yakın olandan, yani insanları gözlemden ve sonrasında da bedenden başlamasının sonuçları neler olacaktır? Galenos'un bilim ve ahlak araştırmasındaki metodunun, kendisinin ahlaka dair araştırmasına ve bu alandaki iddialarına yansımalarını pek çok noktada görebiliriz. Bunlar adım adım incelendiğinde, Galenos'un ahlak araştırmasının, tıpkı bilimsel metodundaki gibi iki önemli kavram, yani *peira* (deney) ve *logos* (akıl) çerçevesinde oluştuğu görülecektir. Şimdi bu adımları göstermeye çalışalım.

3. Galenos'un Bilim Metodunun Ahlak Felsefesine Yansımaları

Çok yönlü bir tabip ve düşünür olarak Galenos'un, ahlaka dair eserleri de bulunmaktadır. Bizzat kendisi üç kitabını ahlak çalışması olarak takdim eder: İlki, *Ruhun Duygulanımları* risalesi, ikincisi *Acıdan Sakınma Üzerine*⁷³ ve üçüncüsü de *Ahlak Üzerine*⁷⁴ eserleridir. Bunun yanında *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir*⁷⁵ risalesini de ahlaka dair pek çok husus içermesi bakımından bu listeye dahil edebiliriz. Her ne kadar bu eserler hacimli kitaplar olmasa da, Galenos'un bütün

⁷⁰ Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 101-102.

⁷¹ Peter N. Singer, Galenos'un ahlak eserlerinde önerilen, ahlaka dair tıbbi tedavi metodlarını kendince şöyle kategorize etmiştir: "1. Etik/Duygusal rahatsızlıklar için bilişsel terapi: üzüntü, öfke, şehvet, açgözlülük, vb. duygulanımların tedavisi için. 2. Tıbbi psikik bozukluklar için bilişsel terapi (özellikle melankoli ile bağlantılı olup olmaması fark etmeksizin sanrılar için.) 3. Tıbbi psikik bozukluklar için tıbbi terapi (örneğin, epilepsi, melankoli, vb. için.) 4. Diyet: Erken ve devam eden fiziksel ve entelektüel eğitim ve alışkanlık geliştirme."; bk. P. N. Singer, "Galen's Pathological Soul: Diagnosis and Therapy in Ethical and Medical Texts and Contexts", *Mental Illness in Ancient Medicine: From Celsus to Paul of Aegina*, ed. P. N. Singer (Brill, 2018), 393-394.

⁷² Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, 85-86, 94.

⁷³ Yunanca adı *Peri Alüpésia* olan bu eser, Latince *De Indolentia* ismiyle bilinir. İslâm dünyasında *Kitâb fi sarfi'l-iğtimâm ve Fi nefyi'l-ğamm* isimleriyle bilindiğinden haberdarız ancak Arapça tercümesi günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşmış tek Yunanca nüshasından yapılmış İngilizce tercümesi ise şöyledir: Galenos, "Avoiding Distress", çev. Vivian Nutton, *Galen: Psychological Writings*, ed. P. N. Singer (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 77-99.

⁷⁴ Yunanca adı *Peri Êthôn* olan bu eserin Yunanca metni günümüze ulaşmamıştır. Ancak Arapçaya yapılmış muhtasar bir tercümesi elimizde mevcuttur. İslam dünyasında *Kitâbü'l-ahlak* olarak bilinen bu metnin iki neşri mevcuttur: Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", ed. Abdurrahman Bedevî, *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab* (Beyrut, 1981), 190-211; Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", ed. Paul Kraus, *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb* 5/1 (Kahire, 1937), 25-51. İki neşri karşılaştırmamız neticesinde Kraus neşrinin daha sorunsuz olduğunu tespit etmemiz nedeniyle bu çalışmada Kraus neşrini tercih ettik.

⁷⁵ Yunanca ismi *Hoti Tais Tou Sômatos Krasesin ai tês Psûkhês Dûnameis Epontai* olan, Latince *Quod animi mores corporis temperamenta sequantur (QAM)* adıyla bilinen bu eser İslâm dünyasında *Fi enne kuva'n-nefs tevâbi' li-mizâci'l-beden* olarak bilinmekte ve bugün Yunanca orijinaline de Arapça tercümesine de sahip bulunmaktayız. Arapça tercüme, Yunanca metinle birebir denebilecek bir uyum gösterdiği için makalede, Yunanca metinle de mukayese etmek suretiyle Arapça metni tercih ettik: Câlînûs, "Fi enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", ed. Hans Hinrich Biesterfeldt, "Makaletü Câlînûs", *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes: Galens Traktat Dass Die Kräfte Der Seele Den Mischungen Des Körpers Folgen-In Arabischer Übersetzung* 40, 4 (Wiesbaden 1973), 9-44. Bu neşir dışında Arapça metnin bir de özet versiyonu mevcuttur: Câlînûs, "Fi enne kuva'n-nefs tevâbi' li-mizâci'l-beden", ed. Abdurrahman Bedevî, *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab* (Beyrut: el-Müessesetü'l-arabiyyetü li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1981), 183-189.

bu risaleleri birlikte dikkate alındığında, Galenos'un ahlaka dair görüşleri belirginlik kazanmaktadır. Doğrusu Galenos'un bu eserlerdeki üslubu ve argümantasyon yeteneği zayıftır. Sık sık konu dışına çıkar, kişisel polemiklerini araya sokar, argümanın akışı kaybolur. Charles Singer'in ifadesiyle "her zaman dayanılmaz derecede çok konuşkan, inanılmaz derecede saf ve genellikle sinir bozucu derecede tekrarcıdır. Edebi cazibesi yoktur".⁷⁶ Bu nedenle bu risalelere bakan birisi için Galenos'un tutarlı bir metotla ahlak araştırması yaptığını görmek kolay değildir. Bu işi üstlenerek, söz konusu ahlak risalelerini ve diğer bazı eserlerini de dikkate alarak Galenos'un tutarlı, *peira* ve *logosa* dayalı bir metotla ahlak felsefesi yapıp yapmadığını sorgulayacağız. Çünkü tekrarlarından ve bitimsiz örneklemelerinden arındırıldığında, Galenos'un *peira* ve *logos*, yani deney ve aklın (duyular ve zihnin) ortak katkısını vurguladığı bilim metodu, düşünürün ahlak araştırmasında da kendisini göstermekte ve onun, döneminde eşine rastlamadığımız ve modern çağdaki ahlak araştırmalarına pek çok yönden benzetilebilecek, kendisine has bir ahlak felsefesi ortaya koyduğu izlenimini vermektedir. Bu noktada, Galenos'un ahlak eserlerinde öne çıkan meseleler bağlamında düşünürün söz konusu metodunun yansımalarını göstermeye çalışacağız.

3.1. "Ahlakın Doğuştan Herkeste Aynı Olduğu" Şeklindeki Stoacı İddianın Reddedilmesi

Galenos'un çağında Roma İmparatorluğu'ndaki en popüler etik teorilerden biri şüphesiz Stoacılara aitti. Stoacı ahlak felsefesi, insanların tab'an aynı olduğu, herkesin doğal olarak iyi ve erdemi elde etme kabiliyetine sahip olduğu varsayımına dayanmaktaydı. Stoacılara göre insanı erdemden uzaklaştıran, erdemsiz olan diğer kişilerdir. Bu iddiada iki temel unsur bulunmaktadır. (i) Birincisi herkesin doğuştan aynı tabiata sahip ve iyiye kabil olduğu, (ii) ikincisi de ahlakın tamamen harici unsurlar nedeniyle kötü olduğudur. Galenos, -yeterince tanınmadığı dönemlerde Stoacı bir filozof olarak tanıtılmasına rağmen- esasında Stoa ahlakını benimsemez, buna karşılık Stoacı ahlak kabullerini ele alarak, bunları kendi metodunun süzgecinden geçirir, yani *peira* ve *logosa* tabi tutar. İlk önerme, yani "insanların hepsinin aynı tabiata sahip ve iyi olduğu" şeklindeki önerme için yine gözleme, insana en yakın olan duyu tecrübeye başvurur. Henüz hiçbir ahlaki eğitim almamış küçük çocuklara dair bir gözlem, bu konudaki deneysel veriyi kolayca sunacaktır. Galenos de böyle yapar ve çok küçük çocukları gözlemler, gözlemlerini şöyle paylaşır:

Özellikle aynı ebeveyn, aynı öğretmen veya aynı terbiye edici ile birlikte aynı şekilde yetişen çok sayıda çocuğun tabiat olarak birbirinin zıttı olduğunda ... İki çocuk arasındaki zıtlıklardan daha fazla zıt olabilecek bir şey düşünemiyorum bile! Bir tanesi hoşgörülü diğeri kiskanç veya biri merhametli diğeri insanların başına gelen kötülöklere sevinen, biri her şeyden korkan diğeri her şeye atılgan, biri hakikaten cahil diğeri hakikaten akıllı, biri doğruluk seven diğeri yalan seven [olabilir]. Aynı ebeveyn, aynı öğretmenler veya aynı terbiyecilerle birlikte büyümüş olsa dahi çocukları, bu saydığımız zıtlıklar konusunda birbirlerinden farklı farklı buluruz.⁷⁷

Bazen şunu görürüz; çocuklardan biri, birlikte oyun oynadığı arkadaşlarından biri tarafından eziyete maruz kalır, kimi çocuk ona merhamet edip yardım ederken kimisi de ona güler, sevinir ve belki de mutlu olur ve eziyet etmeye o da katılır. Yine bazı çocukların diğelerini [birtakım] zorluklardan kurtarıırken bazılarının diğelerini tehlikeli yerlere ittiğini, düşürdüğünü, boğazını sıktığını görürüz. Kimisi elindeki diğesine verirken kimisi ise elindeki hiçbir şeyden cömertlik yapmaz. Kimisi kiskanır

⁷⁶ Singer, "Galenos as a Modern", 564.

⁷⁷ Călinus, "Fi enne kuva'n-nefs tâbî'a li-mizâcî'l-beden", 40-41.

kimisi kıskanmaz. [İşte] bütün bunlar ahlaki terbiye (teeddüb) öncesi [görülen durumlardır].⁷⁸

Galenos böylece, basit bir gözlemin bile insanların doğuştan ortak ve aynı bir ahlaki yapıda olmadığını göstereceğini iddia etmektedir. Dolayısıyla ona göre bütün insanların doğuştan iyi veya -yine başka bazı ekollerin iddia ettiği gibi- doğuştan kötü olduğuna dair tespitler gözlemlerle uyuşmamaktadır.⁷⁹ Hem *Ahlak Üzerine*'de hem de *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir* risalesinde, bu basit gözlemi dahi yapamayan ve teorilerini gözlemi yok sayıp varsayım üzerine kuran etikçileri yeri geldikçe eleştirir.⁸⁰ Hakikaten Antik ve Hellenistik dönem ahlak düşünürlerinde, çocuklar üzerinde gözlem yapmak ve bu gözlemler çerçevesinde ahlaka dair tespitler yapmak şeklinde bir yaklaşım bulunmamaktaydı. Galenos'un buradaki önerisi, günümüzde ahlak psikolojisi, nöropsikoloji ve nöroetik gibi disiplinlerde yapılan deneysel-gözlemsel çalışmaları çağrıştıracak şekilde döneminin ötesindedir. Ancak Galenos burada, tam da bilim metodu olarak sunduğu öneriye uygun şekilde, sadece peira yani gözleme dayanarak sonuca varmaz, bu gözleme uygun bir akıl yürütme yani logos ile kanaatini oluşturur:

Nefsin tabiatı herkes için bir ve aynı değildir. Bu konuda tabiat kelimesi cevher kelimesinin işaret ettiği şeyi ifade eder. Çünkü, [insanların] nefslerinin cevheri farklı olmasaydı, hepsinin eylemleri bir ve aynı olurdu, hepsi de bir ve aynı sebepten bir ve aynı duygulanımı (âlâm) yaşardı.⁸¹ Şu halde, çocukların nefslerinin, eylem ve duygulanımlarının (âlâm) farklılığı ölçüsünce farklı olduğu açıktır.⁸²

Görüldüğü üzere Galenos, çocuklara dair gözlemini akli yargısı ile tamamlar ve nefsin tabiatının herkes için aynı olmadığı, bu nedenle herkesin doğuştan aynı ahlaka sahip olamayacağı, nitelikim bunun deneysel olana uygun olduğunu ortaya koyarak peira ve logos arasında git gel yapmayı öneren metoduna uygun hareket eder. Yine yukarıdaki gözlemsel tespitine dayanarak şu akıl yürütmeyi ortaya koyar ve böylece Stoacıların ikinci önermesini, yani ahlakın tamamen harici unsurlar nedeniyle kötü olduğu iddiasını da reddetmiş olur:

Şahsen Stoacıların, bütün insanların tabii olarak erdemi kabul eden yapılarının (hey'e) olduğunu, ancak muşeretle buldukları ve çevrelerindeki bakımından erdemden ayrılmaya meylettiklerini nasıl zannedebiliyorlar hayret ediyorum. Onların sözlerinin [geçerliliğini] azaltan ve iptal eden diğer bütün şeyleri bir kenara bırakıyor ve şunu soruyorum: Kötü insanlar içindeki, kendisinden önce kötü bir insan olmayan bu ilk kişiyi soruyorum, o nereden geldi ve kötülüğe meyli kimden kazandı? Bunun bir cevabı onlarda yoktur. Tıpkı, gerçekten kötü küçük bir çocuk gördüklerinde ona kötülüğü öğretmenin kim olduğunu söylemelerinin mümkün olmayışı gibi.⁸³

Galenos'un ortaya koyduğu logos (akli çıkarım) açıktır: Eğer bütün insanlar tabii olarak iyiye, kötü ahlaki bu insanlara öğreten kimdir? Galenos bu noktada peiraya dönmekte ve daha hiçbir eğitime maruz kalmayan çok küçük çocuklardan ahlaken kötü davranış sergileyenlerin varlığına

⁷⁸ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 29-30.

⁷⁹ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 41.

⁸⁰ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 22-25, 38-40; Câlînûs, "Muhtasar min Kitâbi'l-ahlak", 26, 31, 46-47.

⁸¹ Yunanca metni dikkate aldığımızda anlam şöyledir: "aynı şartlar altında aynı duygulanımları gösterirlerdi"; bk. Galenos, "Hoti Tais Tou Sômatos Krasesin ai tês Psûkhês Dûnameis Epontai", 33.

⁸² Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 10. Ebû Bekir Zekeriyâ er-Râzî'nin doğrudan bu pasaja ilişkin eleştirisi için bk. Ebû Bekir Zekeriyâ Râzî, *Kitâbü's-şukûk alâ Câlînûs*, ed. Mehdî Muhakkık (Tahran: el-Ma'hedi'l-alemi li'l-fikri ve'l-hazreti'l-islamiyye, 1993), 67-68.

⁸³ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 40.

dikkat çekerek gözlemin Stoacı iddiaya uygunsuzluğunu tekrar vurgular. Böylece yine peira ve logos arasındaki dönüşümlü metodun uygulanışını açıkça görmekteyiz.

3.2. “Ahlakın Tamamen Akılla İlişkili Olduğu” Şeklindeki İddianın Reddedilmesi

Galenos, yine kısmen Stoacılar tarafından ileri sürülen,⁸⁴ ancak genel olarak ahlak düşüncesinde mevcut olan kanaatlerden biri olarak ahlakın tamamen akılla ilişkili olduğu, ahlaki olarak olumlu veya olumsuz nitelik taşıyan eylemlerin bütünüyle nefsin akıl sahibi kısmından kaynaklandığı şeklindeki iddiayı gündemine almıştır. Bu iddia, erdemsizliği bütünüyle yanlış akıl yürütmeye bağlar, buna göre öfke veya arzudan kaynaklanan gayri ahlaki tavırlarımızın nedeni aslında aklımızın yanlış yargılarıdır. Bir başka ifadeyle ahlaksızlığın kaynağı, tamamen erdeme dair yanlış kanaatlerdir. Galenos bu iddiayı da yine ilk olarak insana en yakın ve apaçık olan (*tôn enargôs fainomenôn*) duyuşal tecrübelerle dayanarak test eder. Galenos'un bu noktada bakacağı şey, nefsinde akıl sahibi kısma sahip olmayan hayvanlardır:

Yaban tavşanı ve deve gibi bazı hayvanların korkak, aslan ve köpek gibi bazılarının cesur, tilki ve maymun gibi bazılarının da hileci olduğunu görürüz. Bazıları köpekler gibi insana yakınken (evcil), bazısı da kurtlar gibi vahşî olup insanlardan ürker. Bazısı aslan gibi tek başına olmayı severken, bazısı atlar gibi bölük bölük toplanmaktan hoşlanır, bazısı da leylekler [kumrular] gibi çift çift toplanmayı severler. Bazıları arı ve karınca yiyecek toplar ve kendisi için bunları hazırlar, bazıları da güvercin gibi yiyeceği günlük olarak elde eder. Bazıları, saksağanın kıymetli taşlar, yüzükler, dirhem ve dinarları çalıp saklaması gibi kendisine faydası olmayan şeyleri çalar.⁸⁵

Galenos böylece, akıl sahibi olmayan hayvanların muhtelif ahlaklara sahip olmasını - ve yukarıda da kullandığı henüz akli yetkinliğe ulaşmamış çocukların muhtelif ahlaklar sergilemesini- ahlakın bütünüyle akılla ilişkili olmadığını gözlemsel bir göstergesi olarak sunmuş olur. Esasında ahlakın akıl-dışı (alogon) nefis ile ilişkisi Aristoteles tarafından açıkça ifade edilmiş bir husustur. Ancak burada Galenos'u farklı kılan, bu konuyu duyuma dayalı verilerle kanıtlamaya kalkışmış olmasında yatmaktadır.

Pekâlâ çocuklar ve hayvanlar gibi akıl sahibi olmayan nefse sahip canlılarda, ahlaki eylemleri ortaya çıkaran nedir? Galenos, *Hipokrat ve Platon'un Doktrinleri Üzerine*'de uzun uzun bunu tartışır. Platon'un *Timaios* ve *Devlet* diyaloglarındaki kanıtları da esas alarak nefsin birbirinden ayrı üç gücü olduğunu, arzu duyan tarafımızın öfke duyan ve akleden tarafımızdan farklı olduğunu, kendi deneysel tecrübelerine de sıkça başvurarak delillendirmeye çalışır. Stoacı Khryssippos'un, kalbin nefsin merkezi olduğu ve bütün nefis güçlerinin kalpten kaynaklandığını, dolayısıyla aklın merkezi kalbin, bütün erdem ve erdemsizliklerin de kökeninde bulunduğu iddiasını, yaptığı kalp ve beyin ameliyatlarını ayrıntılı şekilde anlatarak reddeder. Galenos'un buradaki izahı bölümlerce sürer ve anatomik bilgilerle doludur.⁸⁶ Nihayetinde Galenos, sunduğu bütün deneysel argümanlar çerçevesinde Platon'un üçlü nefis görüşünü kanıtladığı, arzunun karaciğerde konumlanmış olan arzu gücünden, öfkenin kalpte konumlanmış olan öfke gücünden, aklın da beyindeki nefsin akletme gücünden ileri geldiğini ortaya koyduğunu belirtir.⁸⁷ Böylece Galenos yine, Platon'da peira düzeyinde kanıtlanmamış, Aristoteles'te ise yine peiraya

⁸⁴ Bu iddia, bütün Stoacıların savunduğu bir düşünce değildir. Daha ziyade Khryssippos tarafından dile getirilmiştir. Nitekim Galenos'un de bu sorun bağlamında hedefindeki kişi hep Khryssippos'tur; bk. Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 5/293.

⁸⁵ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 25-26.

⁸⁶ Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 6. Kitaba kadarki bütün bölümler.

⁸⁷ Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 5. Kitap bütünüyle.

dayanılmadığı için (akıl merkezinin kalp olduğu şeklinde) yanlış şekilde ortaya konmuş bir belirlemiyi kendi metodu sayesinde bilimsel olarak kanıtladığını düşünmektedir.⁸⁸

Galenos'un, nefsin üç gücünün birbirinden ayrı ve ahlakî eylemlerle ilişkili olduğuna dair olguya dayalı çıkarımı, hayvan ve çocuklarda ahlaka ilişkin eylemlerin varlığı fenomeniyle örtüşerek bu durumun da açıklamasını sunmuş olmaktadır. Pekâlâ insanlarda bunu kanıtlayan nedir? Galenos bu noktada da deneyime başvurur ve insanların istemsiz gülüvermesi, ağlayivermesi gibi ahlakla da ilgisi olan fenomenlerin varlığını, ahlakın nefsin akıl sahibi olmayan kısımlarıyla ilişkisine dair bir kanıt olarak sunar:

Bazı insanlar, kendilerine korkutucu bir ses geldiğinde ürkerler veya afallarlar. Komik bir şey gördüklerinde veya duyduklarında istemsizce gülerler. Bazen gülmekten kaçınmak isteseler de bu mümkün olmaz. Bu nedenle filozoflar huy hakkında şunu araştırdılar: Huy, sadece akıl sahibi olmayan nefse ait midir, yoksa akıl sahibi nefis de onda bir paya sahip midir? Huyun, insanı bir şeyi arzulamaya yahut bir şeyden kaçmaya, haza veya acıya ve benzeri şeylere insanı yöneltmesinde nefsin hareketinin düşünme (fıkr) olmaksızın [gerçekleştiği] açıktır. Bu da huyun, akıl sahibi olmayan nefsten kaynaklandığını gösterir.⁸⁹

Galenos böylece, insanın doğuştan getirdiği ahlakî huyların aslında nefsimizin akıl sahibi olmayan kısımlarının ortaya koyduğu istemsiz eylemlerimizde belirlediğini tespit eder. Buna binaen Galenos'un önerdiği ahlak tanımı, nefsin akıl sahibi kısmını dikkatli bir şekilde tanımdan ayırmaktadır: "Ahlâk (hulk), insanı düşünme (reviyye) ve tercih etme (ihtiyâr) olmaksızın nefsin fiillerini eylemeye çağıran nefsin bir halidir."⁹⁰ Burada Galenos, nefsin akıl sahibi kısmının tercihe dayalı ve bilinçli müdahalesi olmaksızın, insanın öfke ve arzu gücünden kaynaklanan eylemlerin, kendisinin doğuştan getirdiği ahlakî yapıyı gösterdiğini anlatmaktadır.

Galenos bütün bu gözleme dayalı (peira) kanıtların, ahlakın hepsinin nefsin akıl sahibi kısmından kaynaklanmadığını açıkça ortaya koyduğunu belirtir. *Ahlâk Üzerine*'deki şu pasaj dikkat çekicidir:

Bu nedenle kadim filozoflar, ahlâkın akıl sahibi nefse ait olmadığını söylediler. Aristoteles ve diğerleri ise ahlâka ilişkin bir şeyin akıl sahibi nefste yeri olduğu, ancak ahlâkın büyük kısmının akıl sahibi olmayan kısma ait olduğu görüşündedirler. Sonraki dönem düşünürlerinden bir grup ise şöyle dedi: Ahlâkın hepsi, nefsin akıl sahibi kısmına aittir. [Bunu öyle ileri noktaya taşırlar ki], nefse âriz olan öfke, arzu (şehvet), korku, aşk, haz ve üzüntüyü dahi akıl sahibi nefse bağlarlar. **[Ancak] apaçık olan**, onların bu sözünün yanlış olduğunu kanıtlamaktadır.⁹¹

Bu alıntıda görmüş olduğumuz apaçık kelimesi '*iyân*, Yunanca-Arapça tercümelerde *faîno* yani, fenomen kelimesinin de kökeni olan "apaçık etme, aydınlığa kavuşturma" anlamındaki fiilin karşılığı olarak kullanılmıştır. Galenos, buraya kadar saydığı bütün kanıtlamaların apaçık duysal verilerden çıkarıldığını böylece vurgular. Yine bu pasajdaki kadim filozoflar (*el-felâsifetü'l-kudemâ*) vurgusu da deneysel olanın (peira), kadim filozofların aklî çıkarımıyla (logos) da örtüştüğünü göstermesi nedeniyle peira ve logos çiftini tamamlayıcı bir nitelik arz etmektedir.

Galenos metoduna uygun olarak yürüttüğü araştırma neticesinde, ahlakın akıl sahibi olmayan kısım ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Galenos, insanın eylemlerinin istemli ve istemsiz

⁸⁸ Galenos'un, Aristoteles'in bu konudaki peira bilgisinin zayıflığına dair ifadeleri için bk. Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 1/81.

⁸⁹ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 25.

⁹⁰ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 25.

⁹¹ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 26.

oluşuna dikkat çekerek, istemsiz eylemlerimizin akıl sahibi olmayan nefsimizden, dolayısıyla Platoncu nefis anlayışının kavramlarıyla öfke ve arzu gücümüzden, istemli eylemlerimizin ise elbette akıl sahibi nefsimizden yani nefsimizin akıl gücünden kaynaklandığını kabul eder. Platon ve Aristotelesçi teoriye uygunluk gösteren ve bu nedenle Galenos tarafından da onların logosuna, yani akıl yürütmesine uygun biçimde açıklanan bu yaklaşım, Platoncu ve Aristotelesçi teoride genellikle akıl sahibi kısmın erdeme nasıl ulaşacağı bahsine bağlanır. Çünkü Platon da Aristoteles de bir filozof olarak akla ve ahlakın akılla birlikte gidecek serüvenine odaklanmışlardır. Fakat bir tabip olarak Galenos burada farkını ortaya koyar ve ahlakın akılla ilişkili olmayan kısmının kaynağının, etki ve işlevinin araştırılması peşine düşer. Çünkü bu kısım akılla ilişkili değilse, bedenle ilişkili olacaktır ve bedeni bilmek de Galenos'un bir doktor olarak uzman olduğu husustur.

3.3. Beden ve Ahlak İlişkisini Kurmak

Peira ve *logos* metoduyla yürüttüğü araştırması, ahlakın akılla ve insanın akıl sahibi olmayan tarafıyla ilişkili olduğu noktasına getirdiğinde Galenos, kaçınılmaz olarak beden ve bedeninin insanın ruhsal durumlarıyla ilişkisi konusuna ulaşır. Neyse ki Galenos'un bu konuda *peiraya* dayanan verileri çoktur. Galenos'un, *Teşhis Üzerine* kitabında anlattığı "sevda kadın hikâyesi" bize, kendisinin ruh ve beden ilişkisini tıbbi vakalar düzeyinde tecrübe ettiğini gösterir. Hikâyeye göre Galenos, tedavisi için çağrıldığı kadını gözleminde, herhangi bir fiziksel hastalık belirtisi bulamaz fakat kadın uykusuzluk çekmekte ve depresyon belirtileri göstermektedir. Gözlemlerine birkaç gün daha devam eden Galenos, tesadüf eseri bir dansçıdan söz edildiği anda kadının nabzındaki değişikliği fark eder. Farklı dansçıların ismini de zikrederek gözlemini pekiştiren Galenos, belli bir dansçının ismi dışındakilere kadının nabzının tepki vermediğini görerek, kadının ismi geçen dansçıya âşık olduğu teşhisine ulaşır.⁹²

Galenos, *Teşhis Üzerine* kitabının neredeyse başından sonuna kadar, kimsenin çözemediği tıbbi vakalardaki başarılı teşhislerini anlatır. Pekâlâ bu sevda kadın örneğinde diğer doktorların göz ardı edebileceği, fakat Galenos'un dikkatinden kaçmayan şey nedir? Bu şüphesiz, diğerlerinden farklı olarak Galenos'un, bedeninin mental durumlardan etkilendiğine dair konseptte sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Galenos'un gözlem ve tecrübesine dayalı bu olay, bir doktorun beden kadar hastanın ruhuna da odaklanmasını göstermekle birlikte, ahlak filozofunun da ruh kadar bedene de yoğunlaşması gerektiğini kanıtlamaktadır. Şu durumda, ruhun bedenle olan bu ilişkisinin ahlak bakımından sonuçları neler olacaktır? Galenos'un yazılarından anlamaktayız ki, ruhun bedenle ilişkisi olması demek, Galenos için çift taraflıdır: Ruh bedeni hasta edebilir, beden de ruhu hasta edebilir. Bu şüphesiz, bedensel yapının ahlak üzerinde etkili olduğu fikrine götürecektir. Bir başka ifadeyle Galenos, bedene ilişkin durumların, kişinin ahlaki durumunda ve hatta ahlaki tercihlerinde etkili olduğunu düşünmektedir. Şu halde, bu nasıl olmaktadır? İşte burada Galenos yine *peiraya* başvurur:

Nefsin güçleri, bedeninin mizaçlarına tâbidir. Ancak, insanların, bizi çevreleyen rüzgarlar ve havanın sıcaklığı, soğukluğu, su ve gıdaların tabiatı bakımından nefslerinde daha çok ve daha az erdemli olmasının mümkün olduğunu, mizacın itidalî yoluyla bunların nefste iyilik ve kötülüğü sağladığını [düşünmüyorsa, bu sözlerime baksınlar]. Yemin ederim ki bu[nu anlamaları], onların kavminin anlayışına ve eğitimlerine bağlıdır. Ancak biz yakîni bilgi olarak biliyoruz ki bütün yemekler yutulup ilk olarak karına inip ulaştığı zaman, karında dönüştüğünde ve

⁹² Galenos, *On Prognosis* 101-104. Eserin devamındaki köle örneği de benzer şekilde korku nedeniyle hasta olan kölenin hikâyesini anlatır: 104-106.

değiştğinde, sonra da karaciğerden karna giden damarlara ulaştığında, bedendeki salgılara dönüşür. İşte onunla bütün uzuvlar beslenir, beyin, kalp ve karaciğer [de oradan beslenir]. Beslenme gerçekleştiğinde, bulunduğu halden daha çok ısınır veya soğur veya kurur veya rutubetlenir. İşte o vakit, baskın olan salgının kuvvetiyle ona benzer.⁹³

Görüldüğü üzere Galenos, yiyip içtiklerimizin vücuttaki salgılarımıza dönüştüğünü, bunun da bedenin sıcak-soğuk-kuru veya nemli dört mizaçtan birine sahip olmasını sağladığını gözlemler. Galenos'un sonraki adımı, mizaçların ruha etki ettiğini göstermek olmalıdır. *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir* risalesinin büyük bir kısmı aslında buna adanmıştır. Galen; hem bir tabip olarak gözlemlerinin hem de Hipokrat, Platon, Aristoteles, Andronikos, Khryssippos ve diğer filozofların eserlerinde zikredilen deneysel ve *ferâsî* (tecrübî) delillerin de şahadetiyle bedenin mizacının, nefsin arzu, öfke ve hatta akıl gücünü dahi etkilediği iddiasını ortaya koyar. Galenos'un bu risalede zikrettiği deneysel ve tecrübi delilleri şöyle maddeleştirebiliriz:

(i) Vücuda alınan gıdalar ruhi-ahlaki durumları etkilemektedir: Beyinde sarı sıvı (safra) çoğaldığında insanda vesvese artmakta, kara safra arttığında da melankoli ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle balgama yol açan ve diğer bütün soğutucu sıvıların vücuda alınması –başta Letarji denen hastalık olmak üzere- düşünce ve aklın fesada uğramasına yol açar. Şarap itidal ile içildiğinde, gıdaların hazmedilmesine yardımcı olup kan üretilmesine fayda verir ve böylelikle nefsi rahatlatır, bu da insana cesaret verir. Bazı salgıların artması aşırı şehvet düşkünlüğüne yol açar.

(ii) Vücuda alınan ilaçlar ruhi-ahlaki durumları etkiler: Morion denen uyuşturucu içildiğinde, insanı kendini bilmez hale getirir. Enfiye de çekildiğinde üzüntü ve öfkeyi giderir, acıları unutturur. Hatta aşırı soğutucu ve ısıtıcı ilaçlar veya zehirli hayvanların insan bedenini soğutan zehri nefsi öyle etkiler ki, nefsi bedenden ayırır, yani ölüme yol açar.

(iii) Hayvanların mizaçlarının, kanlarının durumuna bağlı olduğu görülür. Kanı fazla, sıcak ve ağırdalı olan hayvanlar sıcak tabiata sahip olup kuvvetli ve sağlam olurlar, panik ve beceriksiz, öfkeli bir ahlakları olur. Boğalar ve yaban domuzları böyledir. Kanı ince ve soğuk olanlar anlayış bakımından daha iyidir. Hatta kanı hiç olmayan hayvanlar çok daha akıllıdır; eşek arısı gibi. Sıcak, ince ve saf kanı olanlar ise cesaret ve anlayışta en iyilerdir. Fakat sulu yapı arttıkça korkaklık artar, çünkü beden sulandıkça soğur, korku da artar.

(iv) Bedenin mizacının ahlakta belirleyici olmasının göstergelerinden biri de mizaca bağlı oluşan uzuvların, saçların, seslerin, renklerin belli ahlaki niteliklerin göstergesi olmasıdır. (ferasi delail). Mesela hayvanlardan alını büyük olanların hareketi yavaş, huyu telaşlıdır; alını küçük olanın hareketi hızlı, huyu öfkeli. Yine Aristoteles'in ferasete dair kitabında belirttiklerine göre insanlarda kaşların düzlüğü iyi karakteri, buruna doğru eğimli olması kurnazlığı, şakaklara doğru eğimli olması ise ahmaklık ve şakacılığı gösterir. Göz pınarlarının geniş ve buruna yakın olmaları kötü huyluluğa işaret eder. Ela gözlülük erdemli tabiatın işaretçisidir.

(v) Hipokrat, hava, su ve mekanların bitki örtüsüne etki ettiğini, orada yetişen gıdalarla beslenmenin de ahlak üzerindeki etkisini belirtmiştir. Buna göre yüksek, kuru, engebeli, soğuk beldelerdeki insanlar sağlam, güçlü, gür saçlı, hızlı, ihtiyatlı ve ahlaken kendini beğenmiş, katı, inatçı, dikkatli ve savaşçı olurlar. Arazi doygun, sulu, yazın sıcak, kışın soğuk olacak şekilde

⁹³ Cālînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbî'a li-mizâcî'l-beden", 34.

iklimleri güzel olan yerlerdeki insanlar etli, eklemleri zayıf, rutubetli, yorgunluğa gelemeyen ve ahlakları bakımından tembel, kötü, uyuşuk, dikkatsiz ve kaba olurlar...

(vi) Bedenin işleyişindeki hareketler de ahlaki etkiler. Nabızı hızlı atan kişiler kesinlikle deli öfkeye sahiptir. Nabızı sakin olanların karakteri de sakindir, bitkin yapıdadırlar. Çünkü mizacın soğukluğu insanı yavaşlatır.

Galenos, uzun uzadıya anlattığı bu duyuşal verilerin bizi kaçınılmaz olarak şu sonuca vardırđını ileri sürer: Yiyip içtiklerimiz, ebeveynimizin ve bizim yaşadığımız yerin iklimi gibi bizim kontrolümüzde olmayan pek çok etken bedenimizin mizacını oluşturur, bu da bizim doğuştan ahlakımızı belirler. Şu halde akıl sahibi olmayan nefis dediğimiz şey, aslında bedeninin mizacıdır. Galenos'a göre bu deliller, metodunda başlangıç noktası olarak belirttiği, apaçık duyuşal verilerdir. Pekâlâ Galenos'un bu peira'yı başlangıç noktası kılarak ahlak düşüncesine dair vardığı logos nedir? Galenos, akıl sahibi olmayan nefis güçlerinin tamamen bedene ve onun mizacına bağlı olduğunu kabul etmemiz gerektiğini ifade eder. Bu güçler, bedeninin mizacı nedeniyle insanı belli duygulanımlara/etkilenimlere, yani pathê'ye (tekil: pathos) sevk ederler. Galenos'un de onayladığı Platoncu bakış açısıyla nefsin akıl dışındaki güçleri arzu ve öfke olduğuna göre, Galenos'a göre arzu ve öfkemizin durumu doğuştan belirlenmiştir ve bedenimize bağlıdır. Gülmek, ağlamak, arzu duymak, sabretmek, sabretmemek, öfkeden atılmak, sakin kalmak gibi akla gelebilecek arzu ve öfkeye bağlı olan bütün etkilenim/duygulanımlar, yani pathê, belirlenmiş bir yapıdadır ve insanı erdem ile erdemsizliklere sürüklerler.

Arzu ve öfke gücü bizden neredeyse bağımsız ve determinist bir yapıya bağlandıysa, nefsin diğer gücü akıl/düşünme kuvvesinin durumu nedir? Galenos'un yukarıda organize ettiğimiz deneysel verilerinde gösterdiğimiz üzere bedensel yapılar, aklın durumuna da etki etmektedir. Galenos, akıl sahibi kısmımızın da mizaçtan etkilendiğini, anlayışımızın hızlı, zayıf, derinlikli veya yüzeysel olmasını da mizacın belirlediğini ileri sürer. Çünkü ona göre bedendeki kuruluk nefsi akla yöneltir, rutubetli bedene sahip olanlar cehalete yatkın olur. Aşırı kuruluk ise akılı bozar, vücudun mutedil miktarda kuru olması akıllı bir yapıya sebebiyet verir. Çocukluk dönemindeki akıl yoksunluğu ve yaşlılık dönemindeki kafa karışıklığının sebebi budur.⁹⁴ Beynin mizacı mutedil olursa kişi tüm iradi eylemlerinde de yönetimsel (*siyâsî tedbîrî*) fiillerinde de mutedil olacaktır.⁹⁵

Bedeninin mizacına bağlı bir akıl anlayışının Galenos'u, Platoncu felsefenin temel taşlarından biri olan akli nefsin ölümsüzlüğünü reddetmeye götüreceği ortadadır. Çünkü düşünme, beynin mizacına bağlıysa, beyin öldüğünde akli nefsin de yok olması gerekecektir. Galenos bunun son derece farkındadır ve bunu kimi yerde açıkça ifade etse de,⁹⁶ kim yerde "bilemiyorum"⁹⁷ veya "bu konularda kesin konuşacak kadar cesur değilim"⁹⁸ demektedir.⁹⁹ Bir başka ifadeyle bu noktada peira'nın kendisini sevk ettiği logosu vurgulamakta tereddütlüdür. Çünkü bu, döneminin tartışmasız otoritesi Platon'un ölümsüz aklî nefis anlayışına açıkça terstir. Bu nedenle Galenos'un, beynin fiziksel mizacının bozulmasıyla gerçekleşen ölüm hadisesinde aklî nefsin işlevine dair bilinmezlikten duyduğu çaresizliği Platon'a arz ettiği görölür:

⁹⁴ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbî'a li-mizâcî'l-beden", 20-22, 43.

⁹⁵ İskenderiyeli Şârihler, "Galenos'un 'Küçük Tıp Sanatı Üzerine' Adlı Kitabına Derleme", çev. Özcan Akdağ-Ahmed Mderaty, *Kütübü Câlînûs fî't-tib: Galenos'un Tıp Külliyyatı Derlemeleri* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023), 162.

⁹⁶ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbî'a li-mizâcî'l-beden", 12, 18, 20; Galenos, "Hoti Tais Tou Sômatos Krasesin ai tês Psükhês Dûnameis Epontai", 46-47.

⁹⁷ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbî'a li-mizâcî'l-beden", 12-13.

⁹⁸ Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 9/599.

⁹⁹ Ebûbekir Zekeriyâ er-Râzî bunun farkındadır ve bu çelişik ifadelerinden dolayı Galen'i şiddetle eleştirir; bk. Râzî, *Kitâbü's-sukûk alâ Câlînûs*, 14-15.

Platon'a göre ölüm nefisle beden ayrılmasıyla gerçekleşir-, çokça kan boşalmasının, baldıran zehri içmenin, hummadan ateş içinde olmanın nefsi bedenden ayırmasına ne dersin? Keşke Platon neden beyin aşırı soğuduğunda veya aşırı ısındığında ya da aşırı kuruduğu veya nemlendiğinde nefsin bedenden ayrıldığını açıklamış olsaydı, nefis hakkında söylediği diğer şeylerdeki ihsanı gibi bir ihsanda bulunmuş olurdu! Keşke hayatta olsaydı da bana bunu öğretmesini ondan isteseydim.¹⁰⁰

Galenos'un bu ifadelerinin, kendisinin agnostizmini ifade ettiğini düşünenler mevcuttur.¹⁰¹ Galenos'un agnostik ifadelerinin bir kısmı, âlemin başlangıcı gibi deneysel olmayan hususlardaki iddialara dairdir. Bir kısmı ise burada gösterdiğimiz, akli nefsin ölümsüzlüğü gibi deneysel verilerin aksini gösterdiği durumlara dairdir. Galenos bu noktada peiranın kendisini götürdüğü logos hususundaki durumunu, alıntıda gösterdiğimiz gibi arz eder ve sonrasında da, aslında daha ileri gitmenin ahlak felsefesi için gerekli de olmadığını belirtir. Çünkü ona göre nefsin güçlerinin merkezlerine dair tartışma ahlak felsefesi için faydalı olsa da, onların ölümlü olup olmadığı, ölümden sonra bir hayat olup olmadığı gibi konular ahlak filozofunun işi bakımından faydasızdır.¹⁰² Halbuki ölüm sonrası hayat meselesi, ahlâkî eylemlere dair müeyyidenin ne olduğu hususu bakımından ahlak düşüncesi ile gayet alakalıdır. Nitekim Galenos, ahlaka dair onlarca tavsiyesine rağmen, ahlaklı olmamız için gerekli bir müeyyideden veya ahlaksız davranışların herhangi bir neticesinden bahsetmez. Ahlakın sonucuna dair vurgusu sadece üzüntü ve kaygıdan, duygulanımların kölesi olmaktan kurtulmuş bir insan olabilmek çerçevesindedir. Öldükten sonra karşılaşılabileceğimiz bir ceza veya mükafat bahsine yer vermez. Dolayısıyla peira, yani deneysel olana verdiği önem ve öncelik Galenos'u, ahlak düşüncesindeki ahlaki müeyyide bahsi hakkında konuşulamayacağı sonucuna ulaştırmıştır. Her ne kadar Galenos, ilgili konu ve tartışmaların ahlak felsefesi için faydasız olduğunu söylese de, ölümden sonra bir hayat yoksa ahlaki müeyyideyi sağlayan şeyin ne olduğunu izah edebilmesi açısından bu bahislerin vuzuha kavuşturulması şüphesiz fayda sağlayabilirdi.

Nefsin bütün güçlerinin mizaca bağlı kılınması sadece nefsin ölümlü olduğu sonucuna ulaştırmaz, aynı zamanda ahlakın hiçbir şekilde kontrolümüzde olmayan bir şey olduğu, dolayısıyla insanın determinist bir sistemde irade özgürlüğünden mahrum olduğu çıkmazına götürür. Galenos bu çıkmazdan, nefsin akıl sahibi olan ve olmayan kısımlarının ahlaki açıdan tedavisinin imkânına yoğunlaşarak çıkmaya çalışır. *Ruhun Duygulanımları* risalesi bize, Galenos'un yine peira ve logosa dayanarak ahlakın ne kadarının yönetilebilir ne kadarının yönetilemez olduğuna dair kurduğu argümanı sunmaktadır. Bu argüman, *peira* ve *logos* çiftinin ahlaktaki karşılığı olarak okuyabileceğimiz *pathos* ve *hamartêmatos* kavramları üzerine kuruludur.

3.4. Ahlaksızlığın İki Sebebi: *Pathos* ve *Hamartêmatos*

Galenos, yukarıda işaret edilmiş olan deneysel verilerle ruhun akıl sahibi olmayan kısmının (alolon), yani arzu ve öfkeye yol açan güçlerinin tamamen beden mizacına bağlı olduğunu iddia etmiştir. Akıl sahibi kısmın da (logon) beden mizacından etkilendiğine işaret etmiştir. Galenos'un bu konudaki ifadeleri, aklın mutedil mizaca sahip olması halinde geliştirilebilir ve doğruları kabul etmeye yatkın bir yapıda olduğunu göstermektedir. İşte Galenos için ahlaki, determinizmden kurtarabilecek sınırlı imkân alanı sadece burasıdır. Söz konusu imkân

¹⁰⁰ Câlînûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 14.

¹⁰¹ Nefsin ölümlü olup olmadığına dair agnostik ifadeleri için bk. Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 9/599-600. Diğer bazı agnostik ifadeleri için Hankinson, "İnsan ve Eseri", 58.

¹⁰² Galenos, "On the Doctrines of Hippocrates and Plato", 9/587-600.

kullanıldığında, nefsin akıl sahibi olan ve olmayan kısımlarının durumu ne olacaktır, onları erdeme sevk etmenin yolu nedir sorularına yönelen Galenos, bunu yine peira ve logosa dayanarak bilimsel metoduyla inşa etmeye çalışır. Bu gayretini, bilhassa *Ruhun Duygulanımları* risalesinde *pathos* ve *hamartêmatos* kavramları üzerinden rahatlıkla takip edebiliriz.

Öncelikle Galenos, -yukarıda ifade ettiğimiz üzere- ruhun akıl sahibi olmayan kısımlarının, beden mizacı yoluyla insanı sevk ettiği isteklere *pathos* demektedir. Galenos *pathos*'un *hormai*, yani “kör hayvani içgüdüler” gibi olduğunu ifade eder.¹⁰³ Nitekim *Ahlâk Üzerine*'de etkilenim/duygulanımın (‘*avâriz*’) “behimî” oluşu ifade edilir.¹⁰⁴ *Hipokrat ve Platon'un Doktrinleri Üzerine*'de ise *pathos* *kinêsis psûkhês*, yani nefsin bir hareketi olarak tanımlar.¹⁰⁵ Buradan anladığımız üzere etkilenim/duygulanımlar, insan nefsinin harekete geçirip onu belli eylemlere doğru iten bir güçtür. “İstemsizce gülme, korkutucu bir sesle afallama, öfkeden köpürüp delice hareketler yapma” gibi hareketlere bizi sevk eder.¹⁰⁶ Bu arzu ve öfkeye ilişkin etkilenimler/duygulanımlar, mizacın sonucu olduğu için irademizle ortaya çıkmaz, dolayısıyla zorunludur. Bu nedenle hayatımız boyunca -doğumsal etkilerle sahip olduğumuz- olumsuz *pathê*'ye karşı mücadele edecek, olumlu *pathê*'nin de kolaylığını yaşarız. Galenos buna *fûsis* (doğa) der ve ahlakın büyük bir çoğunluğunun işte bu doğuştan gelen tabiatımız olduğunu itiraf eder. Burada avantajlı bir yapıyla doğmak büyük bir kazançtır, dezavantajlı olmak da büyük bir talihsizliktir. Ancak Galenos, kendisine nasıl böyle adil birisi olduğu sorulan Aristides'in şu cevabına atıfla, meseleye tabiri caizse az da olsa el atabileceğimiz umudunu aktarır:

Doğa (fûsis) en güçlü etkendi ama sonra yardıma hazır bir el uzattım doğaya.¹⁰⁷

Galenos'un bu alıntısı, *pathos* karşısında bir hareket alanımız olabileceği imasına sahiptir. *Pathos* kavramı, Galenos öncesinde de ahlak literatüründe bir geçmişe sahiptir. Platon'un *pathos*a dair *Timaios*'ta çizdiği, bedene düşen ruhun, ölüp de kurtulana dek pençesinde olduğu etkilenimler” şeklindeki olumsuz anlayış, Aristoteles'te “bizatihi *pathos*un iyi veya kötü olmadığı, *pathos*a rağmen bizim eylemlerimizin iyi veya kötü nitelik taşıdığı” şeklindeki nötr bir yaklaşıma dönmüştür.¹⁰⁸ Galenos'ta ise *pathos* açıkça insanı ahlaki yanlışlara götüren en temel etkenlerden biri olarak olumsuz şekilde, daha Platoncu diyebileceğimiz bir nitelikte resmedilmiş görünmektedir. Fakat buna rağmen Galenos, *pathos*un tamamen öldürülmesi şeklindeki Stoacı *apatheia* idealine katılmadığını açıkça ifade eder.¹⁰⁹ Galenos'a göre nasıl ki öfke gücünden istifade ettiğimiz atlar ve köpeklerin öfkesini bütünüyle öldürmeye çalışmıyor, onu sadece itaate alıştıırıyorsak, kendi duygulanımlarımıza da öyle yapmalıyız.¹¹⁰ Platon'un da işaret ettiği öfkenin arzu gücüne karşı akla yardımı gibi hususlarda ise bu güçlerden yararlanabiliriz bile. Ancak Galenos'un burada *metriopatheia*, yani duygulanımların itidal düzeyinde tutulması şeklindeki tam Aristotelesçi ideale nasıl yaklaştığı hususunda açık bir ifadesi yoktur.¹¹¹ Fakat açıkça, “duygulanımlarına uygun yaşayan doğayla uyum içinde değil, duygulanımlarıyla yaşamayan

¹⁰³ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 50.

¹⁰⁴ Câlînûs, “Muhtasar min kitâbi'l-ahlak”, 30.

¹⁰⁵ Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, 9/242.

¹⁰⁶ Câlînûs, “Muhtasar min kitâbi'l-ahlak”, 25; Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 64; Câlînûs, “Muhtasar min Kitâbi'l-ahlak”, 31-32.

¹⁰⁷ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 79.

¹⁰⁸ Bu sürecin ayrıntılı bir izahı için bk. Hümeýra Özturan, *Êthostan Ahlâka: Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslâm Dünyasına İntikali ve Alımlanışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 238-243.

¹⁰⁹ Constantin-Ionut Mihai, “Galenos of Pergamum on the Limits of Practical Philosophy”, *Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy* 14/1 (2022), 135-136.

¹¹⁰ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 67-68.

¹¹¹ Donini, “Psikoloji”, 251.

doğayla uyum içindedir” diyerek¹¹² pathosu, Platon’dakine benzer şekilde, çoğu zaman kendisine karşı mücadele verilen tabii yapı olarak anlamaktadır. Fakat aşağıda izah edilecek ifadelerinden dolayı, bu mücadelenin de her insan için mümkün olduğuna inanmadığı anlaşılmaktadır.

Duygulanımlarımıza karşı yürüteceğimiz mücadele, nefsimizin akıl sahibi kısmı tarafından yürütülecektir. Ancak Galenos, peira temelinde sunduğu argümanlarda, sıcaklık-soğukluk-nemlilik gibi mizaçların akli kapasiteyi etkilediğini ortaya koymuştu. Dolayısıyla aklın da herkeste aynı olduğu şeklindeki iddianın apaçık delillere karşıt olduğunu iddia etmiş, sözgelimi mizacı yaş insanların akıl yürütme konusunda eksik kalacaklarını belirtmişti. Bu da bizi, Galenos’da gerçekten determinist bir anlayışın büyük oranda var olduğu, pathosu akıl sahibi nefsiyle kontrol altında tutabilmenin her insan için mümkün olmayacağı sonucuna ulaştırmaktadır. Şu durumda, duygulanımları gayriahlakiliğe sevk eden, bunu fark edip önleyebilecek akli kapasiteye de mizacı nedeniyle sahip olamayan insanlar için ahlaklı olmanın bir yolu yoktur. Galenos, bu insanlar hakkındaki ümitsizliği “böğürtlen çalısı üzüm vermez” sözüyle ifade eder.¹¹³ Ona göre deneysel verilerin bizi götürdüğü logos, ahlak düşünürlerinin kabul etmekte zorlanacağı bu acı gerçektir. Peira bize bunu veriyorsa, verilere gözümüzü kapatmanın anlamı yoktur.

Nefsin akıl sahibi kısmının, pathosu kontrol altına alabilecek yetkinliğe ulaşabilmesine izin veren bedensel mizaç sahiplerine gelince, ahlak eserlerinde Galenos’un hitap ettiği sınırlı kitle işte budur. Çünkü bu insanların mizacı mutedil, deneysel ve akli gerçekleri görüp doğru yorumlamaya müsaittir. Galenos’un ifadelerine göre bu kişilerin duygulanımlarının etkinliği çok güçlü değildir, bu nedenle tedavileri kolay ve makuldür. Nefsinin akleden kısımları ise doğuştan zayıflığa sahip olmadığı için hakikatin bilgisini edinmeye müsaittir.¹¹⁴ Fakat bu, söz konusu insanların, sırf bu doğal kazançları nedeniyle iyi ahlaklı oldukları anlamına gelmez. Çünkü pathos hala alışkanlıklar ve iyi pratiklerle köreltilmeli, akıl sahibi nefsin sağlıklı ve doğru işleyişi de hakikat bilgisini öğrenmesiyle sağlanmalıdır.¹¹⁵

Galenos’un, pathosun köreltilmesinden sonra nefsin akıl sahibi kısmının geliştirilmesine dair bazı hususlardan bahsetmiş olması, nefsin bu kısmının da, mizaç bakımından müsait olsa bile bizi hala eylemlerimizde gayriahlakiliğe düşürebilecek bir durumunun olabileceğini gösterir. İşte bu noktada Galenos’un, pathosun sonra bizi akli alanda yanlışa düşüren ikinci temel unsuru ortaya çıkar: *Hamartêmatos*. *Hamartêma-hamartêmatos* “hata” anlamına gelmektedir.¹¹⁶ Galenos, mizacı müsait olmasına rağmen, nefsin akıl sahibi kısmının doğru bilimsel metodu kullanamaması durumunda ortaya çıkan yanlış inanç olarak bu kavramı kullanır.¹¹⁷ Elbette burada Galenos’un kastı, peira ve logostan oluşan, apaçık duyuşal verilerden başlayarak mantık ilkelerine uygun şekilde ilerleyen kendi bilimsel metodudur. Mantık tahsili görmeyen, burhanî ilimleri öğrenmeyen,¹¹⁸ farklı hocalardan ders alıp tek bir görüşe saplanıp kalmayan (ki Galenos burada kendisini farklı ekollerden filozofların derslerine götüren babasını anarak yine kendisini idealize etmektedir) doğru ve dikkatli bir eğitim öğretim süreci görmeyen kişiler burada hataya

¹¹² Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, 5/329.

¹¹³ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 80.

¹¹⁴ Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, 5/322-323: Bunun tersi olan; yani duygulanıma dayalı eylemleri şiddetli, akli da doğuştan zayıf olanlar için tedavi zor ve sıkıntılıdır (düşkolos).

¹¹⁵ Galenos, “On the Doctrines of Hippocrates and Plato”, 5/323.

¹¹⁶ Liddell-Scott, *Greek-English Lexicon*, 72.

¹¹⁷ Galenos, halk dilinde etkilenim/duygulanımdan kaynaklanan erdemsizliklere de hata dendiğinin farkındadır. Ancak kendisi, halk dilindeki bu kullanımdan farklı olarak “nefsin akıl sahibi kısmının, insanın gaye ve gayeye götüren eylemler hususunda yanlış inanca sahip olması” şeklinde yeni ve spesifik bir hata tanımı yaparak işe başlar; bk. Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 44-45.

¹¹⁸ Cälînüs, “Muhtasar min kitâbi'l-ahlak”, 42-43.

düşecektir. Kişinin hataya düşmemek için tahsil etmesi gereken ilimler *Ahlâk Üzerine*'de şöyle sayılır:

Bilmeye konu olan şeylerin bir kısmı insanî, bir kısmı da ilahîdir. İlk olarak burhân ile kendisini bildiğimiz şeyleri araştırdığımız nefsi gücü, gelişmesi için eğitmemiz gerekir. (...) [Aklı gücün] eğitimi geometri (hendese), sayı ilmi (ilmü'l-aded), hesap ilmi (ilmü'l-hisâb), yıldızlar ilmi (ilmü'n-nücûm), müzik ilmi (ilmü'l-mûsikî)dir. Bu ilimler, nefsin gücü ve yetkinliğini arttırır. Geometri, sayı ve hesap ilmiyle öğrenilen şeyler sabit olup, tıpkı tıp ve benzerleri gibi kendilerinde şüphe veya tahmine yer yoktur. Müziğe ise, öfke gücünün kötülüğünün (redâet) islah edilmesinde ihtiyaç duyulur.¹¹⁹

Galenos'a göre hata, yanlış inançtan kaynaklanır.¹²⁰ Bu yanlış inanç ise genellikle, hayatın gayesine dair yanlış bir varsayımdır (*hüpolêpsis pseudês*). Bazen de hayatın gayesine dair bilgi doğru olmasına rağmen, bu gayeye götüren şeyler hususunda hata yapılır.¹²¹ Öncelikle hatanın sebebi, Galenos'un metodunda şiddetle vurguladığı, "argümanın apaçık olan şeyden başlaması" ilkesinin ihlal edilmesidir. Burada apaçık olanın bazen düşünce (*noêsis*) bazen de duyu bilgisi (*aisthesis*) için apaçık olan anlamına geldiğini belirtmiştik. Burada özne, çoğu zaman kendisini bilge sandığı veya bilge göstermek istediği için acele bir şekilde hükme ulaşır.¹²² Öyle ki bazen duysal olana apaçık olanda dahi bu acelecilik nedeniyle hata yapılır. Sözelimi uzaktan gelen kişiyi görüp hızlıca "Dion geliyor" denir ancak aslında "Theon gelmekte"dir.¹²³ Yahut bizden önceki temel teoremleri bilmediğimiz veya onları dikkate almadığımız için hata yaparız.¹²⁴ Bu nedenle acele tasdikten kaçınmalı, mutlaka dikkatli ve uzun bir eğitim sürecinden de geçerek yargılarımızı kuralmalıyız. Galenos ayrıca *Alışkanlıklar Üzerine*¹²⁵ kitabında, her gün okuyan, araştırmalar yapan birinin aklının gelişeceğini, anlayış kazanacağını, buna karşılık bu alışkanlıkları yapmayan kişilerin güç geçtikçe aptallaşacağını da ifade ederek aklın egzersiz ile yetkinleşen tarafına da vurgu yapmıştır.¹²⁶

Böylece Galenos'un ahlaktaki bilimsel metodunun bizi götürdüğü iyi ahlaki edinme formülüne ulaşmaktayız. Bu da pathos ve hamartêmatos, yani duygulanım ve hataları düzeltmektir. Bu, Galenos'un *Ahlâk Üzerine*'deki, ahlaki eylemlerin iki şeyden kaynaklandığı, bunların da *yaratılıştaki ahlak (hulk)* ve *görüşler-fikirler (re'y)* olduğu şeklindeki ifadesiyle uyumludur.¹²⁷ Yahut *Hipokrat ve Platon'un Doktrinleri Üzerine*'de altını çizdiği *pathos-logos* anlayışı ile uygunluk gösterir. Buna göre ahlakın bir kısmı akıl-dışı ruhumuzdan kaynaklanıyor olup pathos ile kendini gösterir, diğer kısmı da akıl sahibi ruhumuzdan kaynaklanır ve logos-re'y ile kendini gösterir, hamartêmatos yani hata ile malul olarak ahlaksızlığa götürebilir. Galenos'un işaret ettiği üzere pathos, kendisiyle mücadele etmek suretiyle, hamartêmatos da bilim, mantık ve felsefe eğitimiyle düzeltilebilir. Ancak Galenos'un peira ve logos üzerine kurulu bu argümanı, ahlaki yetkinleşmeyi, son derece sınırlı bir insan grubu için ciddi ve ömür boyu sürecek bir mücadele olarak tanımlamış görünmektedir.

¹¹⁹ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 44.

¹²⁰ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 44.

¹²¹ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 111.

¹²² Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 125.

¹²³ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 123.

¹²⁴ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 118.

¹²⁵ Yunanca adı *Peri Ethôn* olan bu kitabın hem Yunanca asıl metni hem de *Kitâb fi'l-âdât* adıyla Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır.

¹²⁶ F. Klein-Franke, "The Arabic Version of Galen's Περὶ ἐθῶν", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979), 131.

¹²⁷ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 30-31.

Mizacı müsait, gerekli eğitimleri almış bir kişi için dahi Galenos'un tam bir ahlaki yetkinleşmeye ihtimal vermediğini görürüz. Bütün bu eğitimler ona ancak akla uysallıkla boyun eğme yetisi kazandırır, ancak doğasında bulunmayan erdemleri kazandırmaz.¹²⁸ Kişinin tabiatında cesaret mevcutsa, bütün bu eğitimler onun cesur biri olmasına yardım edebilir, fakat kişinin mizacı cesur olmaya imkân vermeyecek şekilde korkaklığa mütemayil yapıda ise, kendisini cesur eylemlere zorlayabilse de tab'an cesur birine dönüşemez.¹²⁹ Bu anlatı açıkça, *fronêsis* merkezli Aristotelesçi ahlaktan farklıdır. Aristoteles doğuştan gelebilecek bütün olumsuzluklara rağmen erdemlerin kazanılabileceğine ve karakter haline gelebileceğine inanır. Platoncu-Yeni Platoncu gelenekte ise insan maddi dünyadan uzaklaştıkça tanrısal olana yükselebilir, meleklerle-tanrıya benzeyebilir. Fakat Galenos'da ahlak öznesinin mücadelesi hiçbir zaman bitmez, tabiri caizse asla "oldum" diyemez. Galenos, bilhassa pathosa dair gözlemleri ve çıkarımları nedeniyle peira ve logosa uygun olanın bu olduğunu düşünür. Dolayısıyla metodu nedeniyle Galenos, ahlaki bir mücadele olarak anlamış ve bunun bir sonucu olarak ahlak literatürünü tamamen negatif bir dil üzerine inşa etmiştir. Şimdi bu negatif dil üzerinden kurulmuş ahlaki ideal anlatısına değinerek tabloyu tamamlayabiliriz.

3.5. Ahlakın Bir Mücadele Olarak Resmedilmesi: Negatif Dil

Bir doktor olarak Galenos'un, bilimsel metoduyla ahlaka yaklaşmasının bir neticesi de, ahlaki tıpkı hastalıkları tedavi eden bir doktor veçhesinden ele almış olmasıdır. Bu da kaçınılmaz olarak ahlaki, çözülmesi gereken bir sorunlar silsilesi olarak algılamasına yol açmış görünmektedir. Bunun yansıması ise, Galenos'un ahlak literatürünün ağırlıklı şekilde erdemsizlikler ve bunların düzeltilmesi temasına odaklanması şeklinde olmuştur. Galenos'taki ahlak öznesi, erdemli ve yüce olana günbegün yetkinleşerek yükselen bir insan değil, kendisini aşağıya çeken çok sayıda duygulanım/etkilenimle mücadele eden ve sürekli kendisini kontrol ederek sükunet halinde ancak durabilen bir varlıktır. Ahlaki yetkinliğin bu şekilde ortaya konması, Galenos'un ahlak eserlerinde negatif bir dilin oluşmasına, sadece erdemsizlikler ve onlarla mücadele anlatımını ortaya koyan bir ahlak yazını sunulmasına neden olmuş görünmektedir. Bu nedenle Galenos'ta, Aristoteles, çağdaşları ve takipçilerinin çoğunda gördüğümüz erdem listeleri ve erdemlerin anlatımı yerine erdemsizlik listeleri ve erdemsizliklerle mücadele yollarının anlatımını görürüz. Şimdi bu negatif dili analiz etmeye çalışalım.

Öncelikle Galenos'un buraya kadar resmetmeye çalıştığımız ahlak anlayışının, nefsin bir kısmının ahlak eğitimiyle tamamen düzelmesine imkân vermediğini hatırlatalım. Ancak mizacı müsait olanlar için nefsin akıl sahibi kısmının¹³⁰ eğitilebilir olduğu, akıl sahibi olmayan ve pathos ile kendini gösteren kısmın ise ancak bazı metotlarla zapt edilebilir olduğu fikirlerine ulaştığını hatırlatalım.¹³¹ Galenos'un bilhassa *Nefsin Güçleri Bedenin Mizacına Tâbidir* risalesinde ortaya koyduğu determinist yapı, ahlaki bozuklukların doktorun reçete edeceği diyet ve ilaçlarla kısmen düzeltilebileceği yorumunu yapmaya imkân verir niteliktedir. Ancak bunun yanında önerdiği bazı metotlarla da, insanın akıl sahibi kısmının yardımıyla diğer kısmı kontrol etmeye çalışabileceği anlaşılır. Fakat bunun, tıpkı vahşi bir hayvanı zapt etmek gibi zorlu ve eforlu bir mücadele olduğunu anlamaktayız. Hatta Galenos bunu ortaya koyarken, -elbette mutedil bir akla imkân veren mizaca sahipse- ahlak öznesinin, akıl sahibi olmayan kısmı "tıpkı vahşi bir hayvana yapıldığı gibi bir gün onu evcilleştirip yumuşatabileceği" şeklinde ifade eder.¹³² Burada

¹²⁸ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 28.

¹²⁹ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 34.

¹³⁰ Ve öfkeyi akıl sahibi kısma destekçi kılınabilen durumlarda gadabi nefsi de buna dahil eder.

¹³¹ Câlînûs, "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak", 35.

¹³² Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teshis ve Tedavisi*, 67.

insana verilen iktidar alanı hakikaten çok sınırlı, ahlak için çizilen ideal çok alt düzeydedir. - Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere- baktığı her eylemde erdemli davranışı buluveren Aristoteles'in *fronimos*'u veya Pythagorasçı Tanrıya benzeyen insanı (homoiôsis theô) bu teoride bulmak imkânsızdır.¹³³ Galenos'un odağı o kadar olumsuz bir insan tipolojisine dönüktür ki, ilaçlarla tedavi edilemeyip etrafına zararlı olanları öldürmeyi teklif edecek kadar ileri gider.¹³⁴

Galenos'un ahlaktaki negatif dili, ahlak bahsinin merkezine hep erdemsizlikleri koyar. Nitekim Galenos'un ahlaka dair risalelerinin hepsinde bunu açıkça görürüz. Galenos'un, *Ruhun Duygulanımları* ve *Ahlâk Üzerine*'de gündemine aldığı ahlaki olgular öfke, açgözlülük, paye edinme hırsı, üstün gelme düşkünlüğü, korkaklık, çirkinlik ve küçümsemedir. *Acıdan Sakınma Üzerine* ise bütünüyle üzüntü fenomenine odaklanmıştır. Görüldüğü üzere ahlak öznesi hep erdemsizliklere karşı savaşan insandır. Bu durumun şaşırtıcı etkilerinden biri olarak, Galenos'un bilinçli takipçilerinden biri olan Ebûbekir Zekeriyâ er-Râzî'nin de *et-Tıbbu'r-rûhânî*'sinin tamamen erdemsizlikler anlatısı üzere kurulu olmasını gösterebiliriz.¹³⁵ Halbuki Aristotelesçi çizgide eser kaleme alan diğer klasik dönem İslam ahlak düşünürleri daha ziyade erdemler ekseninde olup, bu erdemlerin aşırılık ve eksikliğinden meydana gelen erdemsizliklerden de tali şekilde söz eden bir anlatım benimsemişlerdir.¹³⁶

Galenos'un negatif dil üzere kurulu ahlak anlayışını, yine peira ve logos eksenli metoduna bağlayabiliriz. Çünkü Galenos, gözleme dayalı veriler kullanarak -Aristoteles'ten farklı şekilde- pathosu nötr değil negatif ve kendisine karşı mücadele edilecek bir şey olarak tanımlamış ve bu nedenle de ahlak bahsinde -yine Aristoteles'ten farklı olarak- olumsuz bir anlatıyı benimsemiş olabilir. Ayrıca şüphesiz ahlak hususunda gözleme en yakın olanlar erdemsizlikler, duygulanım/etkilenimler ve bunların yol açtığı gayriahlaki tavırlardır. Nitekim Galenos de metoduna uygun olarak her bir erdemsizliği ele alırken önce söz konusu erdemsizliğe dair gözlem ve duyuusal bilgilerini aktarır:

Gözlemlemek suretiyle açgözlülüğün (aplêstia) ne tür bir duygulanım olduğunu dikkatlice inceleyelim. Araştırmamızın başlangıcını, yeme içme konusundaki doyumsuzluğun incelenmesi oluşturacak. Gıda alımı konusunda gereğinden fazlasını elde etme davranışını insanlar açgözlülük olarak isimlendirirler. Mutedil beslenmenin [ne kadar] olduğuna ise besleyicilik bakımından sağladığına (khreia) göre hüküm verirler. Besleyicilik bakımından sağlanan ise, beden beslenmesi [dikkate alınarak ölçülür]. Yemek güzelce sindirildiyse bedeni besler; itidalli yendiye sindirilir. Ama çok miktarda yemeğin sindirilmeden kaldığını biliyoruz. Bu bir oldu mu da yemek zorunlu olarak yatarsız hale gelir. Ama

¹³³ *Ahlâk Üzerine*'nin ikinci makalesinde Tanrı'ya benzeme idealinden bahsedilse de Galenos'un bütün eserleri dikkate alındığında böyle bir idealin ahlak öznesinin yegane hedefi olarak tanımlandığını ve herkesin bu ideale yönelmesine dayanan bir ahlak felsefesi ortaya konduğunu söyleyemeyiz.

¹³⁴ İfade tam olarak şöyledir: "Hakikaten, üç illette [durumun] ilaçla düzelmesi kâbil değilse durumları kötü olanları öldürürüz: Bunlardan biri, hayatlarına devam ederken bize eziyet vermemeleri için [öldürmek]. İkincisi, onların suçlarına benzer suç işlediklerinde onları cezalandırmakla benzerlerini korkutmak için. Üçüncüsü de ilacı mümkün olmayan durumda kötü halde bozulmak durumunda olduğunda, ölüm onlar için kötülüklerine devam ederek yaşamı sürdürmekten daha iyi olduğundadır. [Bu kişilerde] nefsin tabiatlarından onlara kötülük olarak ilişkinler öyle bir sınırdadır ki, müsler onları terbiye etse bile, Sokrates'in veya Pythagoras'ın dediği gibi onları bırak, orada erdeme yönelme mümkün değildir. (Câlinüs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 39-40). Bu pasajın, aktardığımız şekilde yorumunu onaylayan bir yazar olarak bk. Donini, "Psikoloji", 261-262.

¹³⁵ Râzî'nin ilgili eserindeki bölüm başlıkları şöyledir: *Aşk, Sevgi ve Haz Üzerine-Kendini Beğenmişlik Üzerine-Hasetlik Üzerine-Öfkeyi Yenme Üzerine- Yalandan Uzak Durmak Üzerine- Cimrilik Üzerine- Aşırı Düşünce ve İdealin Zararlarından Sakınma Üzerine- Üzüntüden Kurtulma Üzerine- Açgözlülük Üzerine- Sarhoşluk Üzerine- Cinsel İlişki Üzerine ...* (Ebû Bekir er-Râzî, "Ahlâkın İyileştirilmesi", *Felsefe Risaleleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 82-84.)

¹³⁶ bk. Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 363-398.

mide sindirilmemiş yemekleri öğütme ve her şeyi dışkılama sıkıntısı çekerse bu semptomu ishal denir, yemeğin yararı ortadan kalkar. Çünkü yemeği bağırsaklardan geçmesi amacıyla yemeyiz, beden her tarafına gönderilmesi amacıyla yeriz. Ama iyi sindirilmemiş yemek gönderilirse damarlarda sağlıksız salgılar ürer.¹³⁷

Bu pasaj hakikaten Galenos'un ahlaktaki metodu bakımından temsil edicidir. Geleneksel ahlak düşüncesi literatüründe açgözlülük konusunda ishalden bahseden başka bir kaynak bulmak imkânsızdır demek yanlış olmayacaktır. Hemen hiçbir ahlak filozofu, açgözlülüğün zararını gerekçelendirirken bağırsakları gerekçe olarak göstermez. Fakat Galenos'un buradaki referansları tesadüf değildir. Çünkü açgözlülük neticesi yenen gereksiz yiyecekler sağlıksız salgılar üretecektir ve mizacı bozacaktır. Bu da ahlakın bedenle ilişkisine dair başka bir kuvvetli argümandır ve Galenos bunu kaçırmak istemez. Dolayısıyla erdemsizliklerin anlatımında dahi peiraya atıf, Galenos'un genel metoduyla uyumlu olduğu kadar ahlaktaki bakış açısına da uygunluk göstermektedir. Peira bize açgözlü tüketimin bedendeki zararını gösteriyorsa, logos bunu diğer konulara teşmil edip buradan ahlaki bir ilke çıkarabilir. Nitekim Galenos'un açgözlülük bahsinin devamındaki açıklamaları buna muvafaktır.

Şu hâlde Galenos'un ahlakla mücadele için önerdiği metot nedir? Erdemsizlikleri peira ve logos cihetinden ortaya koyunca, onlarla mücadeleyi de yine önce duysal sonra da rasyonel perspektiften ortaya koyması beklenir ki Galenos tam da bunu yapar. Ahlaksızlığa karşı mücadelenin duysal veçhesi diyetdir. Pythagorasçı gelenekte de gördüğümüz diyet vurgusu, beden sevk ettiği erdemsizlikler için sağlam bir koruma ve erdemleri elde etmek için bir imkân sağlar:

Nefsin Ahlâkı Kitabı'nda izah ettiğim ve açıkladığım üzere yiyecek ve içecekler ve her gün yaptığımız şeylerle bedeni düzelttiğimiz¹³⁸ zaman, [işte] bu, tıpkı Pythagorasçıların, Platoncuların ve onlar dışında kudemâdan çok kişinin yaptığı anlatılan, nefsin erdemi elde etmesine yardım eden şeylerdendir.¹³⁹

Bedensel yapıda erdemsizliklerden kaçınmaya engel olan bir şey varsa diyetle korunduktan sonra, artık ahlakla mücadelenin duysal değil akılsal veçhesi olarak niteleyebileceğimiz önerileri zikredebiliriz. Bunlar, Pythagoras'ın *Altın Sözcükleri* (*Golden Verses-Carmen Aurem*) gibi ahlaki öğütleri en azından sabah akşam okuyup, hatta mümkünse ezberleyip zikretmektir.¹⁴⁰ Erdemsizliklere karşı dikkatli olmayı bir tür hatırlatma olan bu pratiğe ek olarak Galenos, erdemsiz insanların düştüğü kötü durumların gözlenmesini ve sıkça bu gözlemlerin hatırlanmasını da salık verir. Galenos bu bağlamda "pathosa yenik düşmüş" biri olarak sıkça andığı annesini,¹⁴¹ öfkeden gözü dönüp kölesini neredeyse öldüren,¹⁴² gözünü çıkaran,¹⁴³ anahtarı ısırp kapıları tekmeleyen¹⁴⁴ insanlara dair gözlemlerini örnek verir. Bu kişilerin ne kadar çirkin ve tiksindirici göründüğünü hatırlamanın etkili bir yöntem olduğunu vurgular. Burada önerdiği yöntemin yine gözleme dayanan bir yönü olması manidardır.

¹³⁷ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 84-85.

¹³⁸ Tam olarak kastedilen Yunanca metinden anlaşılmalıdır: "Bedenin mizacını düzelttiğimiz zaman". Yani burada açıkça, yeme içme ve egzersiz yoluyla beden mizacını düzelttiğimizde, bunun erdemlere yönelme konusunda da bir yardımcı olacağı ifade ediliyor. Galenos, "Hoti Tais Tou Sômatos Krasesin ai tês Psûkhês Dünameis Epontai", 32.

¹³⁹ Câlî'nûs, "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden", 9.

¹⁴⁰ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 71.

¹⁴¹ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 80-81.

¹⁴² Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 60-61.

¹⁴³ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 60.

¹⁴⁴ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 58-59.

Erdemsizliklere düşmemek için kişisel olarak uygulanabilecek kendini zapt etme yollarına ilaveten Galenos, iyi bir dosttan veya erdemli herhangi bir yabancından da bu konuda harici bir yardım alınabileceğini vurgular. Buna göre kendisini düzeltmek isteyen kişi, seçtiği denetçiden kendisini bir süre gözlemlemesini ister. Belli bir süre gözleminden sonra kişi, denetçisiyle görüşülerek ahlaken yanlışa düştüğü hususları kendisine sorar, onun tespitlerini dinler. Gözlemci ona hatasız olduğunu söylerse buna inanmamalı, gerekirse başka bir kişiden denetleme talep etmelidir. Neticede denetçinin tespitleri çerçevesinde kişi kendisini esir alan duygulanımlarını tespit edebilir ve düzeltme yolunda adımlar atabilir.¹⁴⁵ Galenos'un, kişinin düşmanlarının olumsuz ithamlarını da benzer bir şekilde ahlaki düzeltme için bir fırsat olarak görmeyi teklif ettiği eserinin de bulunduğu belirtilmiştir. Galenos'un önerdiği bu yöntemin, diğer antik dönem ahlak düşüncesi eserlerinde karşımıza çıkan bir metot olmadığını, İslam düşünürleri tarafından da Galenos'a atıfla anlatıldığını belirtmeliyiz.¹⁴⁶

Galenos'un deneysel metodunun ve buna bağlı geliştirdiği negatif dilin son örneği olarak ise kendisinin üzülmemeye idealine değinmekte fayda vardır. Üzüntü, ruhsal durumları gözlediğimizde en açık seçik karşımızda olan bir fenomen olması bakımından öne çıkmaktadır. Stoacı apatheia ideali bakımından da altı çizilen üzülmemeye ideali, Galenos tarafından da ahlak mücadelesinin bir parçası olarak görülmüştür. Nitekim Galenos'un, bizzat kendisi tarafından ahlak eseri olarak listelenen *Acıdan Sakınma Üzerine*, üzüntüden kurtulma için hususen kaleme alınmış bir eserdir. Galenos bu eserde yaşadığı talihsizlikleri ve üzücü hadiseleri sıralar. Bütün bunlara rağmen nasıl üzülmeyip metanetli kaldığını uzun uzun anlatır.¹⁴⁷ Kütüphanesini ve mühim birikimlerini muhtelif yangınlarda kaybetmiş biri olarak Galenos'un söyledikleri çarpıcıdır. Dolayısıyla verdiği bilgiler teorik bir argüman sunmaktan ziyade kendi tecrübesine dayandırılır.¹⁴⁸ Yine de muhtelif kaynaklar, bu risalede önerilen yöntemleri "duygu terapisi", "önleyici psikolojik tıp", "sıkıntı terapisi" gibi modern terapötik tekniklere benzeterek nitelerler.¹⁴⁹ *Ruhun Duygulanımları*'nda da yine gözleme vurgu yaparak, kendisini çok yönden örnek aldığı babasının, hiçbir kayba üzülmediğini gözlemlediğine değinir. Kendisinin de babasının tavsiyelerini sürekli hatırladığını, onurunu ve hayatta kalması için zorunlu olan asgari şeylerini kaybetmediği sürece yaşadığı kayıplar nedeniyle üzülmediğini şiddetle vurgular.¹⁵⁰

Galenos, üzüntü meselesinde deneyimi dikkate almaktan hiç vazgeçmez. Bu durum onu, Stoacı "her türlü acıya dayanma" idealinin gerçekçi olmadığı, duygulardan bütünüyle arınmanın imkânsız olduğu düşüncesine götürmüştür.¹⁵¹ Onun *Acıdan Sakınma Üzerine*'deki tavsiyeleri daha ziyade, "dört tarlan varsa üçü yandığında üzülmemelisin" şeklindedir. Bu ifadeleri, elinde neyi varsa kaybeden birinin üzülmesine hak verdiği şeklinde bir izlenim vermektedir.¹⁵² Üzülmemeye idealinin, mizacı müsait ve aklını eğitebilmiş kişilerin erişebildiği bir hedef olduğu düşünüldüğünde, Stoacı veya Epikürosçu üzülmemeye ideali gibi herkese hitap etmeyen, yine sınırlı kişi için imkân verilen bir ahlaki yetkinlik olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³

¹⁴⁵ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 52-57.

¹⁴⁶ Kastedilen eser şudur: *Fî enne'l-ahyâre mine'n-nâs kad yentefî'üne bi a'dâihim (İyi İnsanların Düşmanlarından Faydalandıklarına Dair)*. Esere dair ayrıntılı bilgi için bk. Özturan, *Éthostan Ahlâka*, 38-39.

¹⁴⁷ Galen, "Avoiding Distress," 78-89.

¹⁴⁸ Kaufman, "Galenos on the Therapy of Distress and the Limits of Emotional Therapy", 290.

¹⁴⁹ Mihai, "Galenos of Pergamum on the Limits of Practical Philosophy", 127.

¹⁵⁰ Galenos, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, 80, 82.

¹⁵¹ Mihai, "Galenos of Pergamum on the Limits of Practical Philosophy", 136.

¹⁵² Kaufman, "Galenos on the Therapy of Distress and the Limits of Emotional Therapy", 278.

¹⁵³ Kaufman, "Galenos on the Therapy of Distress and the Limits of Emotional Therapy", 285, 293-294.

Sonuç

Galenos'un peira ve logosa dayanan bilimsel metodunun, kendisinin ahlak araştırmasına tutarlı şekilde yansıtılıp yansıtılmadığını sorguladığımız bu makalede ilk olarak Galenos'un bilim metodunun genel bir tasvirini sunduk. Burada Galenos'un, döneminin doktor ve filozoflarına bir meydan okuma olarak ortaya koyduğu bilim metodunun, olgusal teyide müsait olan ve olmayan şeklinde şeyleri ikiye ayırmak, her iki gruptaki meselelerin de araştırılmasına, meselenin yapısına bağlı olarak deneyime veya idrake kendiliğinden apaçık olan fenomenlerden başlanması esasına bağlandığını gördük. Galenos, peira yani deney/tecrübe ile logos yani akıl yürütmenin birbiriyle paralel şekilde sürdürülmesi, imkân olan noktalarda deneysel teyit ile yola devam edilmesi şeklinde bir ampirik teyit metodu önermiştir. Galenos'un böylece, tıp araştırmasını da felsefi araştırmanın önemli bir noktası kılmaya çalıştığını, dolayısıyla doktor kimliğini filozof kadar prestijli bir noktaya taşıma gayreti içinde olduğunu görmüş olduk.

Galenos'un peira ve logosun dönüşümlü bir tatbikini öneren metodunun, kısa ve argümantatif yapısı zayıf olan ahlak risalelerinde uygulanıp uygulanmadığını sorgulayan ikinci temel kısımda ise öncelikle bu metodun ahlak araştırmasına genel olarak neler sunduğunu tartıştık. Burada Galenos'un, tıbbın bedene dair araştırmalarını göz ardı ettikleri için geleneksel ahlak felsefesini eleştirdiğini, ancak diğer yandan ahlakın bedensel tedaviyle düzeltilebilme imasını sunduğu için ahlak araştırmasını bir tür tıbbi araştırmaya indirgediğine dair suçlamalara maruz kaldığını ortaya koyduk. Ayrıca Galenos'un ahlakta önerdiği metodun, alt ilim olan fiziğin, en üst olan metafiziğe ilke veremediği Aristotelesçi bilimler hiyerarşisine uymadığının altını çizdik. Buna bağlı olarak Aristoteles'in ahlak araştırmasının tümel olarak insanın ve mutluluğunun ne olduğu bahsiyle başlarken, Galenos'un ahlak eğitimi almamış çocukların gözlemleriyle işe başladığına dikkat çektik. Buna ilaveten Galenos'un, sahip olduğu teleolojik evren anlayışı sebebiyle modern dönem ampirizminden de ayrıldığına işaret ettik.

Peira ve logos metoduyla ahlak alanında büyük bir faydanın sağlanabileceğini iddia eden Galenos'un, bu metodla ahlak meselelerini nasıl ele aldığına odaklandığımızda ise ilk olarak "herkesin aynı ahlaki tabiata sahip olduğu" şeklindeki iddiayı, basit gözlem ve buna dayalı akıl yürütme ile reddettiğini gösterdik. Ahlakın tamamen akılla ilişkili olup gayri ahlaki davranışların bütünüyle yargı hatalarından kaynaklandığı şeklindeki iddiaya yönelen Galenos yine, insana en yakın ve apaçık (tôn enargôs fainomenôn) duyuşsal tecrübelerden faydalanmış, akıl sahibi olmayan çocuk ve hayvanların gösterdiği ahlaki nitelikteki davranışlara dair verilerin bu iddiayla uyumsuzluğunu göstermiştir. Ayrıca nefsin güçlerinin insan bedenindeki merkezlerine ilişkin tartışmayı, pek çok ameliyat ve diseksiyon tecrübesinin şهادetiyle karara bağlamış, nefsin merkezinin kalp değil beyin olduğunu bu deneysel verilere dayanarak iddia etmiştir. Bütün bu veriler neticesinde ahlakın, insanın akıl-dışı güçleri olan öfke ve arzu gücüyle bağlantılı olduğu önermesine ulaşmış, bu güçlerin insanda pathos adı verilen duygulanımlar yoluyla belli ahlaki eğilimler oluşturduğunu ifade etmiştir. Galenos yine bu noktada peiraya başvurarak, yiyip içtiklerimiz, aldığımız ilaçlar gibi pek çok unsurdan etkilenen bedensel mizacın, söz konusu eğilimler üzerinde belirleyici etkisinin olduğuna dair çok sayıda deneysel veriyi sıralamıştır. Bu deneysel veriler (peira), hem aklın hem de akıl-dışı güçlerin bedensel belirlenim altında olduğu şeklindeki akli önermeye (logos) ulaştırmıştır.

Galenos, bedensel belirlenime doğa (fūsis) diyerek, bazı insanlar için doğanın hem akli hem akli olmayan yetiler üzerindeki etkisinin önüne geçemeyeceğimizi itiraf eder. Kabul etmesi zor olsa da peiranın ulaştırdığı logos budur. Ancak Galenos'a göre akli yetisini geliştirip ilimlerle eğitmeye kabil olan insanlar, akli olmayan yetilerinin eğilimlerine karşı mücadele verme imkânına sahiptir.

Galenos'un burada yine bilimsel metodunun bir yansıması olarak, hamartêmatos yani hata kavramına vurgu yaptığını ve "argümanın apaçık ilkedden başlamaması", "kendini bilge sanmak" veya "bilge göstermek için hükümde acele etmek", "önceki bilimsel teorileri dikkate almamak" gibi saydığı hata sebeplerinin yine peira ve logosun doğru şekilde kullanılmasına dikkat edilmesi ekseninde belirlenmiş ilkeler olduğunu ortaya koyduk.

Son olarak, bilimsel metodunun bir yansıması olarak Galenos'un ahlaki yetkinleşme anlayışının bir mücadele anlatısına dönüştüğünü, bunun da negatif bir dil ürettiğini ileri sürdük. Duygulanım/etkilenimlere dair gözlemleri nedeniyle pathos kavramını Aristoteles gibi nötr değil de olumsuz olarak ortaya koyan Galenos için ahlaki yetkinleşme, Aristoteles'teki gibi erdemli eylemlerin sürekli yapılmasıyla pekişen bir karakter gelişimi veya maddeden uzaklaşarak yükselen bir Yeni-Platoncu tanrıya benzeyen insan ideali değil, bedenden kaynaklanan duygulanımlarını vahşi bir hayvanı zapt eder gibi kontrol altında tutmaya çalışan, mücadele içinde bir insanı resmeder. Galenos'un bu nedenle sürekli erdemsizlikleri konu edindiği, diyet, zikir, içsel gözlem veya harici gözlemci kullanmak gibi metotları tavsiye ettiğini ileri sürdük. Yine söz konusu negatif dilin bir yansıması olarak üzüntü fenomenine odaklandığını, burada da gözleme dayalı tespitler ve tecrübeye dayalı öğütlerle yetindiğini gösterdik.

Yukarıda saydığımız tespitler neticesinde sonuç olarak diyebiliriz ki Galenos, duyuşsal tecrübe ve aklın dönüşümlü şekilde kullanımına dayanan bilim metodunu ahlakta da tutarlı şekilde kullanmıştır. Bu tutarlı kullanım neticesinde ise gözlem verilerini ilk sıraya koyan, tıbbi inceleme ve tedavilerden faydalanmaya imkân veren, ahlaka dair basit gözlem ve fenomenleri yok saymadan, onlarla uyum içinde gelişmiş bir ahlak felsefesi önermiştir. Bir başka ifadeyle, döneminde bir tabip olarak insana dair hangi olgusal verilere sahipse, bu verilerin akıl yürütmeye dahil edildiği bir ahlak felsefesi ortaya koymuştur. Bu da kendisini kaçınılmaz olarak tıp disiplini ile sınırları fazlaca kesişen ve hatta bu sınırların kimi yerde bulanıklaştığı bir ahlak araştırmasına götürmüştür. Ayrıca ölüm sonrasına dair bahislere girmesine engel olan metodu, ortaya koyduğu ahlak düşüncesinin, ahlakî müeyyide tartışmaları bakımından cevapsız kalmasına yol açmıştır. Ahlakî bir mücadele anlatısına çeviren negatif ahlak dili de düşünüldüğünde Galenos, Platoncu-Yeni Platoncu, Aristotelesçi ve Stoacı geleneklerden pek çok noktada farklı bir ahlak düşüncesi ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Angkasa, Refika. *Galenos, Ebu Bekir er-Razi ve Farabi'de Psikoloji-Ahlak İlişkisi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Aristoteles. *Ethica Nicomachea*. ed. F. Susemihl. Leipzig: Teubner, 1884.
- Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü: Tıp Terimleri Kılavuzu*. 2010. Erişim 6 Ağustos 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Câlinûs. "Fî enne kuva'n-nefs tâbi'a li-mizâci'l-beden." *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes: Galens Traktat Dass Die Krafte Der Seele Den Mischungen Des Körpers Folgen-In Arabischer Übersetzung: Makaletü Câlinûs*. ed. Hans Hinrich Biesterfeldt. 40/4 9-44. Wiesbaden, 1973.
- Câlinûs. "Fî enne kuva'n-nefs tevâbi' li-mizâci'l-beden." *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab*. ed. Abdurrahman Bedevî. 183-189. Beyrut: el-Müessesetü'l-arabiyyetü li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1981.
- Câlinûs. "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak." *Dirâsât ve nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab*. ed. Abdurrahman Bedevî. 190-211. Beyrut, 1981.
- Câlinûs. "Muhtasar min kitâbi'l-ahlak." *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, ed. Paul Kraus. 5/1/25-52. Kahire, 1937.
- Çeliker, Emre. "Galen'de Ahlakın Değişmesinin İmkânı." *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* 11/2 (2021), 859-879. <http://dx.doi.org/10.18491/beytulhikme.1769>
- Das, Aileen R. *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*. çev. Merve Nur Yaman. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2020.
- Dirizis, Theodore J. "Medical Ethics in a Writing of Galen." *Acta med-hist Adriat* 6/2 (2008), 333-336.
- Donini, Pierluigi. "Psikoloji." çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson vd. 235-263. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Durling, Richard. "Method in Galen." *Dynamis* 15 (1995), 41-46.
- Ebû Bekir er-Râzî. "Ahlâkın İyileştirilmesi." çev. Mahmut Kaya. *Felsefe Risaleleri*. haz. Mahmut Kaya. 82-195. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Fârâbî. "Fî'r-redd alâ Câlinûs fimâ nâkız fihî Aristûtâlîs li-a'zâi'l-insân." *Resâil felsefiyye*. ed. Abdurrahman Bedevî. 38-42. Beyrut: Dârul'-endelûs, 1983.
- Galen. "Avoiding Distress." çev. Vivian Nutton. *Galen: Psychological Writings*. ed. P. N. Singer. 77-99. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Galen. "On the Doctrines of Hippocrates and Plato." ed. ve çev. Philip De Lacy. *Corpus Medicorum Graecorum: Galeni De placitis Hippocratis et Platonis*, 5 4,1,2. Berlin 1978-1984. http://galen.bbaw.de/epubl/online/cmg_05_04_01_02.php
- Galen. *On Prognosis (CMG 5 8, 1)*. ed. ve çev. Vivian Nutton. Berlin: Akademie-Verlag, 1979.
- Galen. *The Best Doctor is also a Philosopher*. çev. P. Singer. *Galen: Selected Works*. Oxford, 1997.
- Galenos. "Hoti Tais Tou Sômatos Krasesin ai tês Psûkhês Dünameis Epontai." *Galenı Scripta Minora*. ed. Ioannis Marquart vd. 2. 32-79. Lipsiae: Teubneri, 1884.
- Galenos. *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*. çev. Nur Nirven, haz. Hümevra Özturan. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Hankinson, R. J. "Galen's Anatomy of the Soul". *Phronesis* 36/2 (1991), 197-233. <http://doi:10.1163/156852891321052787>
- Hankinson, R. J. "Bilgi Felsefesi." çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson vd. 203-234. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Hankinson, R. J. "İnsan ve Eseri." çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson vd. 21-58. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- İskenderiyeli Şârihler. "Galenos'un 'Küçük Tıp Sanatı Üzerine' Adlı Kitabına Derleme." çev. Özcan Akdağ-Ahmed Mderaty. *Kütübü Câlinûs Fi't-Tıb: Galenos'un Tıp Külliyyatı Derlemeleri*. 124-215. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023.
- İskenderiyeli Şârihler. "Galenos'un 'Tıp Ekolleri Üzerine' Adlı Kitabına Derleme." çev. Özcan Akdağ-Ahmed Mderaty. *Kütübü Câlinûs Fi't-Tıb: Galenos'un Tıp Külliyyatı Derlemeleri*. 68-123. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2023.

- Jouanna, Jacques. "Does Galenos Have a Medical Programme for Intellectuals and the Faculties of Intellect?." *Galenos and the World of Knowledge*. ed. C. Gill, T. Whitmarsh, J. Wilkins. Cambridge: Cambridge University Press (2009), 190-205. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511770623.012>
- Kaufman, David H. "Galenos on the Therapy of Distress and the Limits of Emotional Therapy." *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 47 (2014), 275-296.
- Kaufman, David. "Galenos on Non-Rational Motivation and the Freedom from Emotions: A Reading of Affections of the Soul." *Medical Understandings of Emotions in Antiquity*. ed. George Kazantzidis-Dimos Spatharas. 229-246. Berlin: De Gruyter, 2022.
- Klein-Franke, F. "The Arabic Version of Galen's Περί ἐθῶν." *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979), 125-150.
- Kuşlu, Harun-Aydın, Metin. "Galenos Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri." *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. ed. M. Zahit Tiryaki-Kübra Bilgin Tiryaki. 10-30. İstanbul: İlem Yayınları, 2016.
- Kutluer, İlhan. "Câlinûs." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/32-34. Ankara: TDV Yayınları. 1993.
- Liddell, Henry George-Scott, Robert. *Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Lloyd, G. E. R. "Galenos ve Çağdaşları." çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson vd. 59-75. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Mihai, Constantin-Ionut. "Galenos of Pergamum on the Limits of Practical Philosophy." *Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy* 14/1 (2022), 125-144.
- Özturan, Hümeyra. *Êthostan Ahlâka: Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslâm Dünyasına İntikali ve Alımlanışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004.
- Râzî, Ebû Bekir Zekeriyâ. *Kitâbü's-şukûk alâ Câlînûs*. ed. Mehdî Muhakkık. Tahran: el-Ma'hedi'l-alemi li'l-fikri ve'l-hazreti'l-islamiyye, 1993.
- Rocca, Julius. "Anatomi". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson vd. 301-323. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Sarton, George. *Galen of Pergamon*. Kansas: University of Kansas Press, 1954.
- Singer, Charles. "Galenos as a Modern." *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 42 (1949), 563-570.
- Singer, P. N. "Galen's Pathological Soul: Diagnosis and Therapy in Ethical and Medical Texts and Contexts." *Mental Illness in Ancient Medicine: From Celsus to Paul of Aegina*. ed. P. N. Singer. 381-420. Leiden: Brill, 2018.
- Singer, P. N. "Levels of Explanation in Galen." *The Classical Quarterly* 47/2 (1997), 525-542. <https://doi.org/10.1093/cq/47.2.525>
- Singer, P. N. "Galen". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim 29.10.2024. <https://plato.stanford.edu/entries/galen/#Life>
- Tieleman, Teun. "Yöntembilim." çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson vd. 77-95. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2023.
- Türker-Küyel, Mübahat. "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli Olarak Galenos", *Erdem* 5/11 (1988), 501-524.
- Van Der Eijk, Philip. "Galenos on the Nature of Human Beings." *Bulletin of the Institute of Classical Studies - Supplement/114* (2014), 89-134.